تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

هەولیرلەگەلکاروانەی فەلك

الثاني

نوسەری

هادي رشيد جاوشلي

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com

هەولێر لە گـەڵ کاروانـەی فەلك

نوسـەری

هادي رشيد جاوشلي

١٩٨٧

(بەش یەکــەم)

هەولیر لە گەل کاروانەی فەلەك

چەند جار لە مەوبەر لە نامەوە پرتوك ونوسراوی تایبەتی وجاری تر لە هەندی وتار پەلاماری باس وهەوالی کونی هــەولیرم داوە لە ســـالانی رابوردو ، سەرو چاومی زانەکانم لە گەلی کات یاد ویرو باوری خوم بووە ـ چیم دیووە ـ وە بیستووە وە خویندووە دەرباری ئەم شــارە مەزنــە وەولاتەکەی هەر جاریك لاپەرەیکی تازە لە کوشەیەکی ئەم باسە دواوەم پاش لی کولینەوەیکی تەواو ـ وە هەردەم وەهەر کەرەتیك وام دیوە کەباس لــەم شارە وە رابوردەی لەتوانا نیە کە تواو بیت ـ وە هەر جاری ئەم باسە لێوە پوپی تازەی لی پیا بووە وەرواووەوە بوتە شایانی وەتاریکی تازە .

وئەم نوســراوە تازەم کە بە چەند بەش لەقەلم دراوە بەهیچ چوریك وە بەتایبەتی تی باس لەمێژووی شار وە کومەلایتی بەتواوی ناکات وە بوئــەم باسە تەرخان نەکراوە تەنها بە پیوستم زانی لەم زنجیرە باســە بــە کورتی رابوردەی ئەم شــارە وە ســەر گزشــتەی بو خوێندوارنی خوشــە ویست روشنای بکەم بی‌گومان بونی شاری هەولیر ئەگەرێتەوە پیش زاین بەشەش هەزار سال زیاتر ، وە لەو کاتەوە تا ایستە ئەم شارە هەر ئاوەدان بووە وە پر لە ژیان بووە وەگەلی نوســەرانی خو ولاتی وە بیگانە لایان وا دەر کەوتووە

کەئەم شارە کونترین شارە لە روی زەمینی کەتا ئیستە پر لە ژیان بەر دەوام ماوە بەلکو لە روی زەمین زور شاری تر لە هند وە چین وە جیگای تر وەلەم شارەش کونتر بووە بەلام هیچ شاریك لەم شارە کونانە نەماوە وە زور بەیان لەبەر کارەساتیك روخاون ئەو بە جوریکی تر ویرانە بونە وەك گورانی ئاب و هەوا ئەو بە لافاو ویا بو مەلەرزە وهەندی شاری تر بە بونەی شەر و شور و چەنگ دانشتوانی کوچیان کردوە ٠

ئەما شاری هەولیر وە قەلابەرزەکەی دانشتوانی بە رامبەر بە هەمو کارەساتیك خویان گرتووە بە رامبەربە پەلاماری دوژمن ئەم شارە پاریز کراوە ٠ وە ژیانی تیا هەر ماوە وە لە گەل کاروانەی خەلك کارو باری هەل سوراوە وە ژیان وەکومەلایتی تیا بەر دەوام بووە وبورژاوە وەئەم ناوچەیە لە میژووی کون چاوگەیکی گرنگی بلاوکردەوەی زالستی کون بووە وە ئەستولدیکی مەزن بووە بوپیش کەوتن لەسەر زەمین ٠ وئەم پرتوکە هەروەك وتمان کەزنجیریکە بەشە لە هەوالی کونی هەولیر باس ئەکەین ٠

وە لەم زنجیرە تازەیە گەلی شت لە نوسراوانی کونمان کە بە عربی ویا کوردی بلاوکراوەتەوە باس نەکراوە ٠

١ ـ ناوی شار :

بە زبانی کوردی بە هەولیر ناو براوە وە ناوی کونی لە میژوو بە اربا ایلو ناو براوە وەگویا پیش پیا بونی ئاینی ئیسلام مبارك وپیشی زاینی مسیح ئەلین ئەم شارە کعبەیکی ئاینکی کون بووە لە هەمو لایك گەلی کورد هاتونە زیارتی وەبە جیگای عشتارش ماوەیك ناو داربووە وە ئیستە بە اربیل وە هەولیرش ناو ئەبری ومنوسەرانی کون بە چەند ناو ناویان بردوە

وەك ـ اربا ایلو ـ اربیرە ـ اربل ـ اروبل هـەر چەند لیکی ئەدەمەوە بـە تەواوی نازانیری ناوی هەولیر لە چی شتی وەرگیراوە وە بوچ لەکونەوە تـا ئیستە هەولیر وە اربیل هەردو ناو لەیك كات هەردەم بەكار هینراووە .

گەلی نوسـەر بیرو باوریان هەیە دەربارەی ناوی اربیل بەلام زور کـەم کەس دەربارەی ناوی هەولیر لی‌کولینەوەی کردوە بە پیوست نەزانرا کـە فەرمودەی ئەم نوسەرانە بگیرینەوە چونکی دەربـارەی ناوی هەولیر بـە تەواوی هیچ شتیك لیمان روشنا نابی‌تەوە .

٢ ـ ئەم شارە :

لە کونەوە دوپارچە بووە ـ پارچەی یکەمی قەلای هەولیرە کە س(٣) گەرەك بووە ـ سەرا ـ توپخانەکیە ـ وبەش دوهەمی شار ئەی خواروی قەلا بە کورتەك ناوبراوە وئەم پارچەیە چوار گەرك بووە لە سـالانی ١٩٣١ بەرەو پیش خانقا وەسەدوناوا ـ تعجیل ـ جولەکان وەگەرکی عەرب .

وئەم شارە لەکاتی ئاسایش بە درژی میژوو گەورە بوتـەوە وەگەش بو تەوە وە لە کاتی ئاشوبی شار گرژ بوتیە وە وەژیان رولە سەختی بووە .

وەلەهەر کاتی شار دانشتوانی زور بونە خواروی قەلا خـانو بـەرەی تازەی تیا کراوە چونکی ئەندازەی قەلا کەم وەزیادی نەبووە بەلام کورتەك کە شار لە بورژان بووە گەرەکی تازەی تیـا دوروست کراوەوە شـار بەرەی سەندوە وبالی کیشاوە وە وردە وردە ئەندازەی گەورە وە زل بووە .

هیچ کەسـس لە توانای نیە کە بزانی ئەم شارە لەچی کاتی دورســت کراوە وەئەم شتەیی کە ئەتوانم بەبیرو باوری خوم پەسەندی بکەم تەنهـا

ئەتوانم بلیم بونی قەلا وپیا بونی ئاوەدانی وەدروست کردنی خانو بەرە لە قەلات پیش ئاوەدانی کورتەکە وئەگەر کەس بپرسی ئەم قەلایە شوینەکەی هەروا بەرزو پانبووە وەئەم گردە دەست کردە وەیا هەر بووە بەپی باوری خوم ئەم شوینە گردیکی لی بووە بەلام بەرابوردەی سالها ئەم گردە وردە وردە ئەندازەی پان وبەرز بوتەوە •

٣ ــ وەهە تا ئیستە بەپی زانستی بەجی ماوەی کون (اثار) لی کوینە هیچ شوینکی قەلات نەکراوە وەهەل نەکەندراوە تازانیاری بەجی ماوەی کون ومیژوو نوسەر کەهەندی شتیان بە چەنگ بکەوی بوئەوەی بزانری کە قەلا چون پیا بووە وەچی لە ژیر دا پەیدا ئەبی •

وە ئەگەر لە مەوەدواوە هەندی شوینی لە لاین دەست گیری بەجی ماوەی کون هەل بتولری وەهەل بکندری وائەزانین زور شتی کون پەیا ئەبی وە بە دەست ئەکەوی وە زانستیکی تازە وەگرنك بە چەنك ئەکەوی بوروشنا کردنی میژووی کونی قەلات وە پیا بونی وە رابوردەی، وە قەلات لە کونەوە تا سالی ١٩٠٠م تەنها یك دەرگای بووە بەلام لە ژیر قەلا چەنـد ریگایك بو دەرەوە بووە •

بو ئاموشو لە کاتی کە قەلا وەشار لە لاین لە شکری دوژمن دەورەی گیرابی وە پەلامار درابی زور کەم روی داوە لە کاتی چەنك وەشەرو شوری کون دانشتوانی قەلا بەجی بهیلن ، وەقەلا سەنگەریکی بە هیزبووە بو پاریزتنی شار وە بوشکەستی لەشکری دوژمن لەگەل ئەمشدا لە گەلی خانوی قەلا لە ژیر خاکی ژوریك ییریك وەیا عەنباریکی دورست کراوی تیا بووە بو شاردنەوەی شتی بە نرز ئەگەر شار لە ژیر ترسی داگیر کردن بووبی

ئەگەر هەندی مال بو ماوەیکی کورت بە جیان هیشتبیت •

وەك بیستوتە پیش سالی ١٩١٤ چاریکیان چەند بومەلەرزەی بە هیز لە هەولیر رویداوە وە بو پاریزتن لەم کارەساتە زور کەس لە دانشتوانی قـەلا بوماوەی مانگی وەیازیاتر کوچیان کردوە وەمالیان گوزایتەوە بو چەند دیهاتی نزیکی شار وەگەلی مال لە خیوەت وەیا رەشمال ژیاوون •

وە لەقەلا (٣) بیری ئاو خواردنەوەی تیا بووە لە کاتی دەرگا بەستنی قەلا بە کار هاتووە ، وەهەروەها لەقەلا چەند دوکانیك وەیك قاوە خانەی تیا بووە•

وە ئەم قەلایە جیگای پاریزتنی دانشتوانی شـــار بووە وچوار دەوری گەرکەکانی خواروی خەندەقیکی قول وەپانی تیا بووە لەگەل شورەیکی بەرز وە پان بە بونەی قەلا وە خەندەقەکە وەشورەکە ئەم شارە لە دوژمن پاریـــز کراوە •

٤ ـ ئەندازەی ولاتی هەولیر :

لە هەندی چەرخی میژوو ئەم ولاتە سنوری زور جیگای گرتووە و لـــە هەندی کاتدا ئەم سنورە زور تەسك بووە •

سنوری ولاتی هەولیر بەپی توپوغرافیەی کون لای خوارەوەی ئەگەرتە بەینی هەردو زی ئەم زی گەورەوە وە زی بچوك بەپی ئەم تخوبە لە دوکانەوە تارانیە ئەگرتەوە وەلە لای زی گەورە ئەم سنورە ئەروات تاسنوری ئامیدی وە ئاکری ئەگرتە وە ، پیچ ئەداتە وە تاسنوری موصل ئەی بودامەنی خازر•

وەلای تری سنوری تورکیایە تا کانی رەش وە لەس کوچکەی کـــانی رەش سنور لە گەل کوردستانی ایران دەست پی ئەکات تا حاجی ئومران رو

بەرو بو سیدەکان تا ئەگریتەوە سەر کانی‌رەش •

بەپی ئەم نقشەیە تویوغرافی ولاتی‌هەولیر چوار چوبەکەی قضـــای مخمور ومشقلاوە وە رانیە رواندوز (صدیق) وە زیبار تا ئاکری ئەگریتەوە•

وە لە کاتی عثمانیەکان هەولیر قائمقام نشین بووە تەنها ناوچەی شقلاوە ومخمور پەیوندی بەم شارە هەبووە ئەی لەکاتی باس کراوە سـنوری بەینی دوزی تا دوای چیـای سەفینی‌بووە گـەلی نوسەران ئـەلین هەولیر پیش پیدابونی زەردەشت زیارت گاهی هەمو کوردســـتان بووە وهەــــەندی لەنوسەران ئەلین ئەم شارە کعبەیکی ئاینکی کونی خوا پەرستن بووە وپاش پیا بونی زەردشت گەلیك لە دانشتوانی شارەوەلا تەکە بونە زەردشتی وە باش پیابونی ئاینی حضرتی عیسی زربەی گەل هاتونە سەر ئەم ئاینە،پاش پیا بونی ئاینی ئیـسلام مبارك لە سالی ١٦هـ بەدواوە گەلی ئەم ولاتە هاتونە سەر ئاینی ئیسلام زور کەم کەس لە هەندی جیگا لە ســـەر ئاینی حضرتی عیـی ماونەوە •

وە بە پیا بونی ئاینی ئیسلام زردەشـــتی بە تەواوی لە ولاتی هەولیر دوای پی هاتووە •

٥ ـ هەروەها وتمان ئەم پرتوکە

دەربارەی میژوی هەولیر نیە بەلام ئاورنەکە بو باس کونی هەولیر لەگەل ئەمەشدا بەشیکی ئەم نوسراوە تەرخان کراوە بو کورتە نوسینك لە نوسینی چەندنوسەرێك کەباسی ئەم شارە ئەکەن •

٦ ـ ئەم نوسراوە چەند بەشی

لە کومەلایتی کونی هەولیر باس ئاکات ، چەند لایەرەی تری دەرباری

هەڵکەوتنی ئەم شارە وە دیمەنی کونی وشێوی ژیانی وە رابوردەی ئەکات.

٧ ـ زورشت پی وبستە ئەلەم

لە هەولیر باس کرا بە تایبەتی باس بکری لـە قـەلانی هـەولیر ـ کارێزەکانی هەولیر ـ چەند لاپەرێك دەربارەی کورتە میژوی کونی وە پیاوی ناوداری ومزور شتی تر وەك هاوینە ئاواری وە بەچی ماوەی کون (اثـار) لە گەل ئەمشدا لەم نوسراوە ئەم شتانە باس نەکرا چونکی لە نوسراوی چـاپ کراوی پیشومان کە بەعربی نوسراوە و لەژیر ناوی (تراث اربیل التاریخی) ئەم شتانە باس کراوە بو ئەوەی دوبارە نەبیتەوە هەرشتی لە پرتوکی ناوبراو نوسرابی لیرە دوبارە نەکراتیەوە .

٨ ـ ئەم نامەیە کە بە ناوی هەولیر لە گەل کارونەی ئەلك کـە چـەند بەشیکە یك دوای یك سەر گزەشتەی ومرا بوردەی ودیسـەلی کونی هەولیر پیش گورانی بەر چاو ئەخاتەوە وەك ئاوینەیك بو گە نجی ئەم ولاتە ، پـاش سالەها وە سالها وا ئەزانم ئەم نوسراوەش لە دەفتری میژوو ئەنوسری .

* * *

(بــەش دوهــەم)

دیمەنی کونی هەولیر وەکومەلایتی

زور گرنکی ئەزانم کەباس دیمەنی هەولیر پیش ٦٠ سال یان لە ١٩٢٦ بیری خەلك بخەمەوە چونکی ئەتوانم بلیم هەتا ســالی ١٩٣٥ هەولیــر زور نەگورابو وزور شــیوەی کونی تیا مابو ، لە سالی ١٩٢٦ بەرو دوا هــەولیر وردە وردە دەستی بە گورین کرد لیرەدا بیرو باوری خوم کەلە سالی ١٩٣٠ هەولیرم چون دیوە باسی ئەکەم . ئەم شارە دانشتوانی زوریان لە قەلابون ، قەلا (٣) گەرکی تیــدابو کە بەنــاو گەرەکی توپخانە ــ ســەرا ــ تەکیە ناو ئەبرلن .

لە دەرگای قەلا سەرای کون بوو باش سالی ١٩٢٠ کراوتە بەندیخانــە وپاش سالی ١٩٣٦ کراوتە قوتابیخانە کچان .

وەلە دەرگای قەلا چەند دوکانیکی تیابو .

لەقەلاکە سەر ئەکەوتی گورە پانیك بو ئەوانەی بو قەلا ئەهاتن نــەختی رائەوەستان هەناسیکان ئەدا ئەنجا کە ئەچونە ناو دەرگا پیاو ریگای راستیان ئەگرد وە ریگەی‌تر بەدەستی چەپدا ژن هاتو چوی لی‌ئەکرد ، وە لــە لای چەپی پیچەی ئەوریگایە کاولی قوتابخانەیکی کون بو کــە پیــان ئــەوت

قوتابیخانەی ملا رسول افندی ، ولدەر ئەکەوی کە ئەم شوینە لە کونەوە بو قوتابیخانە تەرخان کرابو ئەلین زور علمای گەورە لەم شوینە فیری خویندنی بەرز بونە •

لە قەلا تەنها لە یك مزگەوت نوێژی جمعە ئەکرا ئەویش مزگەوتی بەریز ملا افندی بو کە لە کاتی ناوبراو یکە پیاوە گەورەی هەولیر بووە لەم مزگەوتە قوتابیخانەیەکی ئاینی ئیسلام بە ناوبانگی تیابووە کە زور خویندواری بەرز لەوە شوینە فیری زانستی بونە و ملای گەورەی بەریز خوی ئاموژکاری روژی جمعەی ئەکرد هەروها خوی سەروکی مام وستایان ئەم قوتابیخانە بو ، هەمو پیویستی مزگەوت وملاکان وە قوتابیکان لە لاین خوی پارەی بو دائەنرا •

قەلا یك دەرگای بووە لە دەوری عثمانلی دەرگای دوهەمی بو کراوە وپاش سالی ١٩٢١ دەرگای سیەم بە ناوی احمدی دورست کراووە •

کولانەکانی قەلا وەك ئیستا نەبو هەردولای کولان وەك دیواریك بو کە ریگای رویشتن پیادە بو ، ناوندەکەی جوگەلەی ئاوی پیس بووە وە ئاوی بارانیش تیا ئەچو، ئەم سەکویان بەخشتی سور دورست کرابون،جولەکەکان هەرچەند لە خوار قەلا دانشتبون بەلام لەقەلا کەلیشتەیەکان هەبو دوحەشەی بو هی دەرموەیان دو وەیا سی مالی تیا جی نشین بو •

قەلا نزیکەی ٥٠٠ خانوی تیابووە ژمارەی نزیکەی نو هەزار کەس ئەبو •

لە قەلا چەند مزگەوتی تر هەبو وە چەند تکیەی شیخ ودرویش تیابووە

وك مزگەوتی مالی بی گەن وتیکەی شیخ شرف وە نزیکەی ۲۰ دیوانخانەی تیا بو کە شەو خەلکی تیاکو ئەبو لە هەریکیان چەند میوانیکی تیا ئەخەوت کە لە جیگای تر هاتون وە یا خەلکی گوندکانی هەولیر بوون •

لەوکاتە قەلا جی نشین هەمو پیاوە ناودران شار بون وهەمو دوەلەمندی شار کە خاون کشتوکال بون یا خاوەنی پارەی زور بون مالیان لە قەلا بو پاش سالی ۱۹۳۵ وردە وردە چەند خاون مالی قەلایی دەستیان بە خانو کردن کرد لە گەرەکەکانی خواروە •

شاری هەولیر لەو کاتەشدا بازاریکی زور گەورەی بو ــ وجگــە لــە مەدەها دوکان ــ حەوت قەیسری بنە مالی دەباغەکان تیابو لەگە سی قەیسری تر • وهەر کوشەی بازار بو فروشتنی ویا دورست کردنی بابەتیك بو ــ لــە لایك جیگای ئاسنغەر دوای وان تەنەکەچی وەســەراج ــ کورتان دروو ــ کارگەچی ــ سەبزە فروش ــ قصاب ــ بقال وە عطار کوتال فروش وەدلاك وزور شتی تر •

دانشتوانی هەولیر گشتی وەك ئیستا اســلام شافعی مذهب بوون • گەرەکیگی بچوك لە خواروە جولەکە بون کە گشتی ژماریان نزیکەی هەزار کەس ئەبوون لە سالی ۱۹۵۰ ــ ۱۹۵۱ هەموبان هەولیریان بەجی هیشت •

باسمان کرد کەئەم شارە بەشیکی قەلا بو ، بەش دوەم خوارەوەی قــەلا بو ئەم بەشە بە کورتەك ناو ئەبرا •

ژمارەی دانشتوانی شار لە سالی ۱۹۲۷ ئەوانەی ناونوس کران وەئەوانەی

له ناونوس خویان شارد بو گشتی نزیکەی ٢٥ هەزار کەس ئەبون ٠

مسیحی هەمویان لەگوندی عەنکاوە دائەنشتن کە ایستە بوتە شاریکی بچکولە ، بە گەریکی هەولیر دائەزری ، ئەمانەش لەدانشتوانی زور کونی ئەم خاکەن وماوەی چەند چەرخیك هەر بە برایتی لە گل دانشتوانی دیهاتی تر وشارستانی هەولیری بەریوە چون ٠ و لەو کاتەدا لە ناو شار تەنها دە داوزدە مال مسیحی زیاتر نەبوەوە لە پاش سالی ١٩٤٠ لە گەرگی عەرب کەنیشتەکیان دورست کردوە پاش ئەم سەرەتایە پی ویستە هەندی شتی کونی هەولیر بە تایەتی باس بکری ٠

١ ــ قوتابخانە : ــ

لەم دەورەدا لەمشارە تەنها یك قوتابیخانە هەبوە شوینەکەی ئیستا دوکانە لە سەر شقامی صلاح‌الدین بەرامبەر بە بازاری گەورە ، لە سالی ٩٢٥ــ٩٢٦ قوتابیخانەی تازە دورست کرا کە جیگاکەی ئیستا کراوە بە پارێزگای هەولیر وبیجگە ئەم قوتابیخانە لەو کاتەدا قوتابیخانەی یکی تر کراوتەوە لە گەرکی تعجیل،وەپاش سالی ١٩٣٠ سیەم قوتابیخانە لە سەرشقامی مظفریە بەرامبەر بە قەلا کراوتەوە ٠

ئەما قوتابیخانەی کچان پاش سالی ١٩٣٦ لەقەلا دامەزراوە وبیجگە ئەمش لە زور مزگەوت قوتابیخانەی ئاینی بو وەك مزگەوتی قەلا ــ ومزگەوتی یگەن لەقەلا ــ ومزگەوتی بازار ومزگەوتی شیخ ابو بکر افندی ٠

٢ ــ کونە مزگەوتانی هەولیر ــ

مزگەوتی ملا افندی لە قەلا ــ مزگەوتی شیخ چولی ــ مزگەوتی خانقاە ــ مزگەوتی شیخ محی‌الدین و مزگەوتی بازار ــ مزگەوتی شیخ الله ــ مزگەوتی

شەش پەنجە لە ناو بازار وە چەند مزگەوتی تر •

وبیجگە مزگەوت تکیەکان کە شوێنی درویشی قادری ونقشبندی بون لە کەلیکیان نوێ کراوە وەك تەکیەی شیخ شرف لە قەلا وەتەکیەی شیخ تاج الدین ــ تکیەی شیخانی دارمخورما ــ تکیەی شیخ مصطفى ابو بکر افندی ــ وتکیەی خلیفە احمد ــ وتکیەی شیخ عارف وتکیەی شیخ سلیم •••)

۲ ــ نەخوش دوتەندروستی :

لە دەوری عثمانلی پاش سالی ۱۹۰۸ لە لاین بلدیەی (شارستانی) هەولیر نەخوشخانەیك بچوك دامەزراوە ودکتوریکی زالایان لە موصلەوە هیناوە وپاش کوتای شەری یکەمی سەرزەمین لە سالی ۱۹۱۹ دولت نەخوشخانەی دامەزراندووە پاش دامەزراندنی ملوکیتی عیراق ئەی ــ پاش سالی ۱۹۲۱ وردە وردە ئەم نەخوشخانە ریك خراوە بەلام هیچ کاتی هەتا سالی ۱۹٤۰ لە دو دکتور زیاتری تیانە بووە وئەگەر زور کون باسی تەندروستی بکەین ئەبینن چەند بابەت دەرمانی خوبی بووەبو هەندی نەخوشی ــ وەك درمانی چاو کە ئەم دەرمانە لە توی ترش وشەب دورست ئەکرا بوچاوئیشە بەکار ئەهینرا ــ وەئەخرا ناو پارچە پەروکیکی خاوین وە لە ناو شیری دایکی کوریکی شەش مانگە ئەم دەرمانە ئەتاواوە انجا ئەخرا بە چاو ژنیکی چاو بە ایش وئەگەر پیاو بایە شیری دایکی کچیك پەیا ئەکرا بوئەوی دەرمانەکەی تیا ئەتاواوە • بوسەرما وە تەنگە نەفەسی وە کوکە هەنگونیان گەرم ئەکرد ودارچین و بەهاراتیان تی ئەکرد پاش سارد بونەوەی روژی ۳ جار نەخوش بەکاری ئەهینا •

بو هەلامەت ــ گیایك لە دەشتی هەولیر لە بهار پیا ئەبیت بە حاجیلە ناو ئەبری ، لەموصل بە (بیبون) ناو ئەبری گولی حاجیلە وشك ئەکرا، ئەم گولە بە دوشیوە بو هەلامەت وەکوکە وزك ئیشە بەکار ئەهات پاش کولاندنی لەگل شکر ئاوی ئەخورایەوە وبوهەلامت جاربە جار نەخوش لوتی ئەدا بەر هەلمی. هەروها ، سوتەك لەگل شکر ئەکوترایەوە وە لەناو شیر ئەکولا انجا نەخوش بە کاری ئەهینا .

ودەرمانیکی تر لە مازو شەب وەچەندشتی تر تیکل ئەکرا پاش کوتینکی وردە بو ئازاری دەم ، ددان بەکار ئەهات .

٤ ــ سرای دولت ــ

لە کاتی عثمانلی لە قەلا بووە وە لەدوا روژی ئەم دومرە لە خوارەوە لە جیگای مدیریتی پولیسی محافظە ئیستا لەو شوینە قشلەیك بو لەشکر دوردست کرابو وەپاش ئەم دەورە جیگای لەشکر گوزراوە درەوەی شار ، وە ، ئەم شوینە بووە جیگای پاریزگەی هەولیر وپاش سالی (١٩٣٠)،(١٩٢٧) دەستگاهیکی تازە لەم شوینە بو سرا دورست کرا وپاش ماوەی چەند سال لەپشتی چەند ژوری تریش دورست کرا .

هەتا سالی ١٩٤٠ هەمو دائرەکان لەو جیگایە بون بیجگە قوتابیخانە ــ نە خوشخانە ــ بلدیە (شارستانی) پاشتر دائرەی تەجنید ــ ونفوس لە دەروەی سرای جیگایان بو پیا کرا .

٥ ــ جیگای زیارەت ــ

چەند شونیك لە ناو شار ەپیاو چاك دائەنران وجی نشینی شار جار بە جار زیارتی ئەم مەرقەدانەیان ئەکرد وئەم نەزارگاهە کونانە ئەمەن

ــ شیخی چولی ــ بابا حیدر امــام محمــد ــ سلطان مظفر الدین ــ عزیز پیغەمبەر ــ امامی باومرهیل کە بەپێ امام ناو ئەبرا ــ وەستی ئیمامی .

٦ ــ پیش سالی ١٩٢٦ هیچ اوتێلێك لە هەولێر

نەبووە ریبوار کاروانچی لە خان دائەبەزین وئەمانەی لە خان ئەهاتنــە خواروە زور کەم بون چونکی لە قەلا تزیکەی ٢٠دیوانخانە بووە وەلە کورتەك هەم دیــان تزیکەی ٢٠ دیوانخانە یا میوانخانەی تیا بو ئەم میوانانە هەندیکی لەملادیوە ئەهاتنی وهەندیکی تر لە شارێکی ترەوە گەلی لە مانە ناسیاوی ئەم خانە خوێە ئەبوون ، باش سالی ١٩٢٦ دو اوتێلی بچوك پیابو کەیکیــان بە مگردیچ ناو ئەبرا دوهەم بە ناوی اوتیل (فرح) ناوبرا .

٧ ــ هەولێر لە کونەوە چەند حمامیکی تیابوە وك حمام قەلاتــوحمام علی اغاــوحمام گەورە ــ وحمام بچوك ــ وحمام مودە وکوترین قاوەخانەی هەولیر قهوە خانەی عبو بە وەدوهەم قاوەخانەی علی فلیح بووە ــ انجــا حاجی شکر ناو باش سالی ١٩٣٠ قاوەخانەکەی دامەزراندوە وقاوەخــانەی عزیز افندی جیگای خوێندوارن بو وکتیبخانەی تیابووە ...

وە یەکەم چاپ لە لاین مام وەستای گەورە سید حسن حزنی

هینراوە بو هەولیر کە روژنامەی زاری کرمانجی پاشتر چەند گوڤاری پی چاپ کراوە .

٧ ــ لە شاری هەولیر لە سالی ١٩٢٧ تەنها(٣) س

شقام بووە شقامی مظفریەــصلاح‌الدین خانزاد وئەم س شەشقامانە بە خرە بەرد راخرابون پاشتر گوراوە چەشنی تازە . لە ناو شار هیچ پیوەستی

اوتومتیل نەبو چونکی شارە ئەندازەکەی زور کەم بو بە پی هاتو چو ئەکرا پاش سالی ١٩٤٠ تا سالی ١٩٥٠ چەند عارەبانیك پیا بو کە بــە ولاغ کاریان ئەکرد وە لە سالی ١٩٥٢ اوتومتیل وردە وردە لە ناو شار بە کار هات انجا لە سالی ١٩٥٣ بەدواوە (ادارەی محلی) دەستی بەپاس کرین کرد کە لە ناو شار ئامو شوی پی بکری چونکی پاش سالی ١٩٤٠ شار رو بە گەورەی رویشـــت ئەندازەکەی فروان بو وچەند گەرنکی تازە دامەزرا لەگل ئەمشدا سالی ١٩٥٧ ژمارەی هەولیر گەیشتە نزیکەی پنجاهە زارکەس ایتر لەمە وادمر ئەکەویت کە هەولیری ئیستا ئەگەر بەر چاو بکـــری لەگل دیمەنی کونی زور گوراوە وپیش کەوتوە،ژمارەی دە کەرت لە جاران زیاترە وشیوەی ئیستەی وەدیمەنی هەر وکو هەر شاریکی پیش کەوتوی ترە لەسەر جیهان • ئیمە لەم بەشە بە کورتی دەربارەی شاری هەولیر باسمان کرد لە باسیکی تر پی‌ویستە کە لــە بابت کومەلایتی ئەم شارە بدووین لەبەر ئەوی زانین ئەم شتانە زور بەمەبەستە و بەسودە ولاپەرەیك لە میژوی کونی ئەم ولاتە روشنا ئەکاتەوە •

(بەش سـێیەم)

ژیان وەکومە لایەتی کونی هەولێر

زنجیرەی دوهەم لەم وتارە بە ناوی دیمەنی هەولێر بلاوکرایەوە لـەم باسە چەند لاپەرێك لە مێژوو کومە لایتی ژیان لە شاری هەولێر ودیهاتەکانی باس ئەکەین .

١ ـ جل وبەرگ :

جلو بەرگی هەولێر بەرگی کوردایەتی بو چاکەتو پانتول تەنها لـە لاین مأمورانی دەولەت بەکار ئەهات ـ بە بونەی خوێندن وقوتابیخانە ئەم بەرگە ئەوروپیە بلاو بووە ئەما جل وبەرگی خو ولاتی بەم تەورە بو ـ شـارستانی کەوا وەسلطەی لەبەر ئەکرد وەبوسەر جامەدانیـان ئەبەست ولەپشـت پشتێنن ئەبەست وپیاوی ماقول عەبایان لەبەر ئەکرد . لادیی پیاوی پیریـان زوریان ئەم بابەتە جلەیان بەکار ئەهینا .

لەگەل ئەمشدا ئەم تەرزە بەرگە لەلایان دانشتوانی قەلا بەکار ئەهـات زوربەی جی‌نشین گەرەکەکانی کورتەك وجی‌نشین گونـدەکان کورتـەك وەشاروالیان لەبەر ئەکرد لە هەندی ناوچەی کورد بە مرادخانی ناو ئەبری ، لەهەموکات پشتێن لە پشت ئەبەسترا وهەندی لادیی هەولێر رانك وچوغلیان بە کار ئەهینا لەگەل پەستەك .

وه لەلادی قاپوتی لباد شـوان ونوبەچی بەکاریان ئەهینـا بو روژی ساردی زستان •

پیلاو قوندره بو ژن وپیاو وەکریکار جوتیار وسەپان لە زستان کالکیان لەپی ئەکرد ولە هاوین کلاش بەکار ئەهات •

جل وەبەرگی ژن هەمە دەستوری ئیستە بو هەر کراس وکەوا وەسنخمە بەکار ئەهات وەهەوری مشکی لەسەر ئەبەسترا

وژن لەشار (چارچەف وەپیچمەیان) بەخووه دائەپوشـت وەمرویـان دەرنەئەکەوت وە لەزستان جزمـەیان لەپی ئەکرد ژ نی لادیی وگـەرکەکانی خواری قەلات رویان دەر ئەکەوت بەلام خویان بەچاروگە دائەپوشت •

٢ ـ ئاو ـ چرار ـ سوتەمەنی :

پیش سالی ١٩٣٠ بە ولاغ سەقا ئاوی ئەبرد بو مالانی قەلات وەئەو ئاوە لە کاریزی هەولیر ویا لە کاریزی میری ئەهات بە جو گەلە بوحەوزی ، نـاو شار کە لە دەرگای بازار بووە لەو شوینە سەقا ئاوی ئەبرد ، قەلات •

ئەماجی‌نشین گەرەکانی کورتەك (ئەی خواروی قەلا) ئـەم مالانـە هەندیکیان ئاوی بیریان بەکار ئەهینا وهەلیدیکی تـر ئـاوی کاریزیـان ئەخواردوە • وەپاش ماوەیك شارستانی دەستی کرد کەئاوی کاریـزی میری بە بوری دابەش بە سەرمالانی بکات •

چرای شەو (فانوس) پی ئەوترا ویا (قودیلە نەوت) مالی بی‌دەسـتە هەلات گەلیکی فانوسیان نەبو قودیلە ویا لامپایان بو شەو بە کاریان ئەهینـا ئەی هەمو ئەم باتە چرایانە بە نەوت پی ئەبون •

وله زەماوند وشـــایی ومەولود (مومیـــان) پی ئەکرد ــ ایتر بە جورە نەختی روشنای وەروناکی بو شەو دورست ئەکرا تا پیـــابونی کهرباء پـــاش سالی ١٩٣٦ •

ئەگەر لە کهرباء بپرسین نەك بو ولاتی ئیمە ئەم شتە تازەیە پیـــا بونی وبلاو بونی زور کون نیە وئەگەریتەوە سەرەتای ئەم چەرخە •

وبو سـوتەمەنی ئەی ئاگری زستـن دار وە رەژو (خەلوز) وەلەلادی کاوە پوشی بەکار ئەهات ، وهەر بەدار ویاکا قشپل ، ئاگر ئەکرا بو دورست کردنی شیو وەخواردەمەنی ــ پاش سالی ١٩٤٠ وردە وردە نەوت بوســــوتەمەنی وبودورست کردنی خواردن بە کارهات لەسالی ١٩٦٠ •

غاز پیا بو وزور کەس لەجیاتی نەوت بو ئاگری زســتان وبودورست کردنی شیو بەکاریان هینا هەرچەند کهرباء پیش سالی ١٩٤٠ پیـــا بو بە لام لە هاوینی پاش ١٩٤٠ انجا (پانکە) بەکار هات وهەروها •

بو ئاوی سارد بەفری چیا ئەخرا چال

لە گوندانی شەقلاوە وپیرمام وگەم بەفرە لە هاوینی ئەهیزا بو شـــار بو ئاوی سارد وە ماستاوی پی ئەکرا ، پاش سالی ١٩٤١ (بوز) پیا بو ئـــەی بەفری دورست کراو بە مەکینە وپاش سالی ١٩٥٨ انجا (ثلاجە) پیا بو لـــە هەولیر •

٢ ــ اوتومبیل ــ رادیو ــ تلفزیون ــ

یکەم ئوتومبیل لە سالی ١٩١٥ هاتوتە هەولیر بو بو خلیل پاشـــا ســـەر لەشکری عثمانلی تەرخان کرابو وەئەلین شوفیرەکەی (المان بووە) ، پـــاش سالی ١٩٢٢ اوتومبیل بو ئامو شو لە بەینی هەولیر ــ وموصل بەکار هاتووە

وپاش سالی ۱۹۲۳ ـ ۱۹۲٤ انجا بو رویشتن بو کرکوك بغدا بەکار هەتوه ، پیش‌ماوەی ناوبراو تەنها ئەسپ وە ولاغی تر بووە بو کاروانی وسەفەر •

ورادیو کە بە پاتری کار ئەکات پاش سالی ۱۹۳٤ لە هەولیر پیابوه وئەوەی بە کهرباء کار ئەکات پاش سالی ۱۹٤۱ بو هەولیر هینراوە •

ئەما تلفزیون پاش سالی ۱۹٦۰ لە هەولیر پیا بووە پاش ئەوەی کە لە موصل تەریباتی بناغەی پروگرامی تلفزیون دورستکرا •

پیش سالی ۱۹۳۷ ئەگەر مام وستایەك لە قوتابیخانە باس بونی تلفزیون ویا شتیکی دورست کراوی تازەی وای باس بکرادیە هیچ کەس براویی بەم قسەیە نە ئەکرد وهەروها لە سالی ۱۹٦۷ کە امریکانی چونە سەر مانگ زور کەس ئەی وت ئەم قسەیە راست نیە وە هتا ئیمتش زور کەس بروا بەم گفتە ناکات ایتر ئەم جورە بیرو باورە دواکەوتوە مەبەستی نە خویندەوارە ئەبی زانین خویندن وپیش کەوتی لە زانستی ریگای بەرز بونی گەل ونشتمانە وەخویندەوای وە لات تاریك ئەکات وگەل بەدوا ئەخات •

٤ ـ شاراستانی ـ

کاروباری شارستان بنگەی ئەگەریتەوە سالی ۱۸۸٥ لەم سالەدا شارستانی هەولیر ـ بلدیە دامەزرلوە ئەم دەست گاهە زور کاروباری شاری ئەبینی وەك کولان پاك کردنەوە وزبلی مالان گواستەوە بودەروی شار وشەو کولان وجادەکانی شار بە فانوس روناك ئەکرا هەروها بلدیە نوبەچی بو بازار وگەرەکەکانی شار دائەنا ئەم نوبەچیانە لە زیر چاوە دیری دائرەی پولیس پاسەوانی شاریان ئەکرد •

ونە شار دو جیگا بو بە مەیدان ناو ئەبرا یلکیان مەیدانی دار فروشتن کە

دار وخلوز تیا ئەفروشرا هەروها هەندی میوەجاتی گوندەکانی چی ائەهاتە ئەم مەیدانە بو فروشتن • مەیدانی دو هەم پیان ئەوت میدانی ولاغ فروشتن مەر بزن وە گاوەمەنگا لەم مەیدانە ئەکرا هەروها ئەم جیگایە کرینی وفروشتن بەرزە ولاغیی تیا ئەکرا وەك کرینی ئەسپ ـ ماین ـ ئیستر • ئەم هەر دو مەیدانە لە ژیر چاوە دیری شارستانی بووە •

وگورە پانیکی سیەم شتی کونەی مالان ویا شتی کە خاوەن مال لە خوی زیاد بو لەو جیگایە ئەفروشرا، زورشت لە لاین چەند پیرە ژن ئەفروشرا وە ئەم ئافرەتان بەم کارە خەریك بون شتی بە نرخ (چارچی جاری بو ئەدا) هەر کەس زیادی بکرادیە ئەوشتە بو ئەو ئەبو •

وەئەم گورەپانە بە مەیدانی (قازی بازار) یا بە دلال خانە ناو ئەبرا •

ئەم سی مەیدانە لە لایان شارستانی چاوە دیری ئەکرا وهەندی رسومات لە لاین باج گیری شارستانی وەرئەگیرا •

٥ ـ ژن خواستن :

بە زمماوند یاشایی ناو ئەبرا ژن مارە کردن بە پی ئاینی اسلام جی بەجی ئەکرا لە لای مەلا ویا قازی مارە ئەبرا •

وەژن گواستنەوە لە مالی بوك بو مالی زاوا لە شوینی نزیك بەپی بوکیان ئەهینا بو مالی زاوا وە لە شوینی دور بە ولاغ ژنیان ئەگواستەوە لە دمرگای مالی زاوا ـ زاوایان یەکی لە خزمەکانی شەکر وپارەیان بە سەر بوك هەل ئەدا وبەشەو کە زوا ئەچوە لای بوك وبە تەواو بونی زاوایەتی یەکی لە ولاداش زاواکان ویا خزمیکی زاوا هەر لەو کاتەدا تەقەی بە تفنگ ئەکرد ئەمەش زور جار یك تەقە ئەبو یا س زیاتر لە ئەبو •

وپیش روژی بوك گواستنەوە مالی زاوا ئاهەنگیان ئەکرد ومەولود بـە شەو ئەخیندرایەوە •

ئاسیاوی مالی زاوا وە خزمەکان روژی بوك گواستنەوە هەر کەس شتیکی بە ناو باروبو یا بە ناو پیروزی ئەیان برد ئەم شتە زور جار پارە ئـەبو وەیا شتیکی بە نرخ وەك مافوری ئەو سەعاتیك •

بوك پاش (٣) روژ لە ناو مالی خوی هەلدی دیاری دابەش خزمـانی مالی زاوای ئەکرد •

وروژی حەوتم ئافرەتان خزمی مالی بوك وزاوا هەر مالی تەختی پارەی ئەبرد بو بوك •

وبوك نزیکەی شەش مانگ نە ئەچوە مالی باوکی دوایی کە ئەچوە مالی باوکی یەکەم جار نزیکە دە روژ زیاتر ئەمایەوە ژنە خزمانی مالی زاوا ئەچون ئەیان هینایەوە •

ئاهەنگ شار هەر بە گورانی ئەبو روژی زەماوەند کەم جار هەل پەرکی ئەکرا بەلام لە لادی هەر دەم لە زەماوند دول وزرنا لیدراوە وهـەل پەرکی دامەزراوە •

٦ ـ منال بە خیوی کردن ـ

پاش بونی منال بە (٣) روژ کور لە لایان باپیری ویا باوکی نـاوی لی ئەنرا کچ لە لایان داپیری ویا دایکی ناوی لی ئەنرا •

منال کە ئەبووە حەوت روژە لە لایان پیرە میردیکی دانـای خزم ویـا خەلکی گەرك بە گوی چەند گفتیك ئەوترا ئەلین مەبەست لەم شتە کە ئـەم

مناله له سه‌ر رەوشتیکی چاك گه‌وره بیی منـــال بون به پارمه‌تی مامانی ژن ئه‌بو ، ئه‌م مامانه ناوکی منالی ئه‌بریه‌وه وه ئاگاداری ته‌ندروستی منـــال ئه‌بو هه‌تا چل روژ به‌سه‌ر بونی رائه‌بوری •

ئه‌م ماماناته ئه‌م کاره فه‌رمانیـــان بو وه کــری خویان له خاوه‌ن منـــال وه‌رئه‌گرت •

منال به شیری دایکی به خیوی ئه‌کرا ئه‌گه‌ر دایکی منال نه‌خوش بوایه یاشیری ئافرت که‌م بوایه ژنی جیران وه خزم جار به‌جار مه‌مکیان ئه‌دا بـه‌م مناله ، ئه‌گه‌ر خاوه‌ن منال ده‌وله‌مه‌ند بوایه مه‌مك دایان بو ئه‌گیرا به مانگانه•

وئه‌مانه‌ی منالیان نه‌ئه‌ما هه‌ندیکیان منالی خویان ئه‌دا به‌یکی له مـــالی خوی به‌خیوی بکات ویا ئه‌گه‌ر خاوه‌ن منال پارمدار بایه شوینکی تایبـه‌تی ته‌رخان ئه‌کرد که مناله‌که‌ی که ژنی له‌م جیگایه به‌خیوی بکات •

ومنالی کور پاش یك ساله خه‌ته‌نه ئه‌کرا وه به بونه‌ی خه‌ته‌نه ئه‌گــه‌ر باوکی منال ده‌وله‌مه‌ند بایه ئاهه‌نگی بو ئه‌کرا خزم ناسیاو دیاریان بو ئه‌هینا•

ومنال پاش حه‌وت ساله له مزگه‌وت ملا فیری خویندن ونوسینی ئه‌کرده

ئه‌وانه‌ی که ئه‌چون بو خویندن زور که‌م بون وه‌ئه‌وه‌ی ئه‌ی خویند پاش سی چار سال که فیری خویندن ئه‌بو وازی له خویندن ئه‌هینا ئه‌وانه‌ی مه‌به‌ستیان بو ببنه ملا یا خویندواریکی ته‌واو ماوه‌یکی زور ئه‌یان خویند

مه‌به‌ستیان بو ببنه ملا یا خویندواریکی ته‌واو ماوه‌یکی زور ئه‌یان خویند •

٧ ــ چه‌ژن :

چه‌ژنه‌کانی ولاتی شاری هه‌ولیر گه‌لی چه‌ژنی به پی ئاینی اســلامه ئه‌م چه‌ژنانه ــ چه‌ژنی رمضان وچه‌ژنی قوربان ــ وچه‌ژنی مولودی پیغمبــــه‌ر

محمد (ص) وئەم‌سی چەژنە بەگرنکی ئەگیری ــ ولەچەژن کورد لە یکتری چەژن پیروزی ئەکەن وبو چژنە پیروزی لە لەدیوانخانە گوند یا دیوانخانەی گەرەك کو ئەبونەوە وەهەر وها لە مزگەوت تیکرا نوژی چەژن ئەکەن وەملا ئاموژگاری ئەکات •

لە زور گوند وا پیشەیە لە کونەوە کە خاوەن مالە کان چەشتی چەژن بیتە دیوانخانەی گوند کە تیکرا پیاوەکان نان بخون •

هەمو مالیك ئەم چەشتە ئەباتە دیوانخانە بیجگە ئەو کسانەی کــە زور بی دەست هەلات بن وریا خاوەن مال نەبن ئەو پیش ماوەیکی کورت یکەکیان لی مردوبی ئەی خاوەن شین بونە •

لە چەژنی رمضـــان وەقوربان خاوەن مال جلوبەرگی تازە ئەکری بو مـدالەکانی وەخیزانی وە چەژنا نەیان ئەداتی وە ئەوکسانەی کە زور بەدست هەلات وبەد ولەند بن ئەم کەسانە چەژنانیان ئەدەن بەخزمو دستو پی خوریان•
ولە چەژنی قوربان سەر برینی مەرمك، یا گایك لە لاین پیاوی دەولەمند پیشەیەکی کونە زور پەسەند بووە ــ ئەما لەچــەژنی ۱۲ (ربیعی یکــەم) ئەی‌لە روژی بونی پیغمبەر (ص) پیاوی بە دەست هەلات مولودیان ئەکرد لە مالیان یا لە مزگەوت •

ئەما چەژنی نەوروز پیش سالی ۱۹۵۰ تەنها لە دیهاتی چیا ئاهەنگی بو بو ئەکرا پاش سالی ۱۹۵۱ انجا خەلکی شاری هەولیر دەستیان کردوە بەیادی روژی نەوروز هەرسال لە کاتی‌خوی کە ئەکەویتە ۲۱ مارت سالی‌زاینی•

(بەش چوارەم)

سەرگزشتەی ئاوەدانی وە ئابوری بەرهەم

لە ولاتی هەولیر

لە وەتارانی پیشو هەوالی زورشتی کونی ئەم شارە پاش لی کونەوە باس کراوە لەم بەشە کورتە هەوالیکی ئاوەدانی شار وەخواردەمەنی وبەرهەمی ئەم وولاتە وەئابوری باس ئەکری لەم روەوە ئەم باسە تەنها پەیوندی بە کومەلایتی هەیە کە گواراوە بە چەشنیکی تازە •

١ ــ خانو بەرە :

خانو بەرەی قەلانی هەولیر وەگەرکەکانی خوارەوە کە بە کورتەك ناو ئەبرا ، زربەی ئەم دەستو بەرەیە بە کەرپوچ (خشتی سور کراوە) دوروست کراوە وهەر خانووی چەند ژوری تیا بووە ، هەندی ژور لاخانویکی تیا هەبو لە قەلا (کە دەرگای ئەم ژورە لە ناو ژورە گەورەکە ئەبو هەروەها لە هەر مالی دو بەر هیوانی تیا بو یکیان بو دانشتن وە دوهەمیان بو شیوی لینان وە جیگای شیو کردن لە بەرهەیوان بو نەك وەك ئیستە لە ژوری بی لەبەر دوکەل چونکی ئامەدەکردنی خواردەمەنی بە ئاگری دار ویا کا وکوتەل ئەکرا •

وخانو بەرە زوری یك نهوم بو وە هەندی خانوی پیاوی بە دەست هەلات بە دو نهوم ئەکرا وە زورەکانی سەرەوە بە کوشك ناو ئەدران ، وەگەلی مالی قەلا ئەندازەی زور بچوك بو لە بەرئەوە زور جار لە پایەی سەرەوە دو کوشك لە گەل بەرهەیوانی دورست ئەکرا وە لەگەلی سەربانی قەلا لەسەروە بەرهیوانیکی بچوك هەبو بو پاریزتنی جیگاو بەرە ولیف وەبالیفی نوستنی هاوینە تا لە سەربان لەبەر ترشکی روژ نەمینی وەلەم جیگایە دابنری تا دو بارە بو ئیوارە وە شەو لەسەربان رابخرینەوە .

وە لە سوچی شار ئەگەر خانو بەریکی گەورە وە گرنك دورست بکرابا بەوە دار وەباغی تیا بایە ئەم خانو وە بالەخانەیە بە قصر ناو ئەبرا .

وەك قصری ملا افندی لە باداوە وە قصری عطاء الله اغا لەو پەری گەرکی خانقاه وەسید ئاوا .

وەداشتوانی شار هەر کەس خانوی خوی بو ، ئەما کریکاری تازە هاتو بو شار یا ورنجبەری کشتوکال کە جوتیار وە سەپانیان پی ئەوترا ئەمانە زوریان بی خانو بوون پیاوی بە دەست هەلات کە خاوەنی زەوی وە کشتوکال بون لە گەرکانی خواروی قەلا لە گەرگی عەرب وە گەرکی خانقاه (حەساریان) بو بو جوتیار وە سەپانی خویان وەئەگەر زوری زیادی بایە وە یا ئەم حەسارە بو کشتوکال تەرخان نەکرابو ئەم ژورانە بەکری ئەدران بە کریکار بە مانگانە . وەئەم حەسارانە بەناوی خاوەنی وەیا بەناوی ئەوەی دورستی کردوە ناو ئەبرا وەهەندی حەسار ناوی بە ناوی ئەم شوینە ئەبرا کە تیایا دورست کرابو . وە ئەم حەسارانە بە خشتی سور کراو دورست کرابون وە هەندیکی بە خشتی کال .

دەرگای زور ودەرگای دەروە وكليلەی دەرگا و جاكوش ليدانی دەرگا بە شيوەیە بو كە بە تەواوی ئيستە گوراوە • وەبازاری گەوريی هەولير لە كونەوە تا ئيستە هەر لە لەشوينی خويتی وە لەم بازارە ١٢ قەيسری تيا بووە تاڕادەيك ئەم قەيسريانە لەسەر نقشەی كونيان هەر بەردەوامن وە لە ناو بازار زور دوكانی تر هەر بووە كەژمارەبی لەصەدوـدوصەد زياتر بووە لەگەل بونی چەند چايخانە وە جيگای ئالبند ــ وە خمجی ــ وچەند خانيك كەبو وەلاغی كاروانی وە بو حيوان ــ بە كار هاتووە ئەمادوكانە لەسەر شەقام زور كەم بووە لەگەل چەند چايخانەيك ــ وپاش سالی ١٩٣٠ وردە وردە دوكان لە سەر شەقامە كونەكانی دورست كرا • وە لەكاتی ناو براو تەنها •

س شەقام لەشار بووە ــ مظفریە ــ خانزاد ــ صلاح‌الدين وەپاش سالی ١٩٤٠ پەيدل پەی سال دوای سال چەند جادە وەشەقامی تازە لە ناو شار كرايەوە •

لە كونەوە لە شار گەلی مزگەوت وتكيە هەر هەبووە• دەولت زور كەم بنای بووە تەنها لە سالی ١٩٣٠ سرای كونی قەلات ــ سەرای متصرفيت لە خوارووە وەبنايك بو نەخوشخانە ويك قوتابيخانە ــ ومشاراستانی لە گەل دوس خانو وحصار بە كری گيرا بو بو چەندداثرەی تر ، لە كونەوە يەك حەمام لەقەلاتی بووە ولە كورتەك چوار حەمامی تيا بووە •

دزرست كردنی خانو

بە كەرپوچ بو لە گەل قوری خولە سور بە تەنهای ياقور وە گج ئەو قور وەقل بو ديوار بلند كردن بەكار ئەهات ــ وەبناغەی خانو قول ئەكرا تا ئەگيشتە صاغە لە قەلا بناغە زور قول ئەبو هەندی كەرت چوار گەز زياتر

ئەکولرا ئەمجا بەرد رێژ ئەکرا وە ئەکوترا وەپاشتر بە کەرپوچ وە بـە قسلو مشکی دورست ئەکرا ، پاش سالی ١٩٣٠ چمنتو پیا بو وردە وردە لە جیاتی قسلو مشکی بە کار هات تا بە جاری قسلو مشکی بە کار هینانی بەتل بو •

شایانی وتنە قسلو مشکی تیکل ئەکرا وەئەگیرا س(٣) روژ ئەمایەوە بو ئەوە بە تەواوی بخوسی ئەمجا بەکار ئەهات ئەم شتە بەرگەی ئاوی ئەگرت وە لە حمام وە دەست شور وە جوگەی ئاو بەکار ئەهات وەبو دورست کردنی حەوزی ئاو • کەرپوچ (خشتی سور لە لاین کورچی دورست ئەکرا وجیگای کونی کورەکان لە سەر بەست بو لە گەرکی تعجیل ــ ئەما پیوستی تـر وە هەمو کارو باری هەر خانو وە بەرەی تریشی لە لایان وەستا وەکریکار بەجی ئەهات هەر یك وەستا لە گەل چەند شاگردی شارەزا ئیشە کەیان ئەکرد ــ بو سپی کردن ــ وە سەربان تواوکردن ــ ودیواری صواغ کردن هـەمو کاری ئەم وستایە ئەی کرد وەك ئیستە نەبو هەر کاری زاناو وستای خوی بیی وە پیوستی تری خانو تەنها بو دەرگا ،پەنجرە لە لایان نجار وە ئاسنگەر تەواو ئەبو بە گارگەی خو ولاتی •

٢ ــ ناو مال ــ

ناو مال بە دەستوری کونی بە هیچ جوریك لە تەرزی ناو مالی ئیستە نەئەچو ــ کەم مالی تەختی نوستنی بو وە ئەم تەختە دار تاش لـە داری خو ولاتی دورستی ئەکرد ، ئەم تەختی نوستنە تەنها بو هاوین لە سەربنا بەکار ئەهات •

ئەما لە ناو ژور دوشەك لە سەر رایخ دا ئەنرا وە بالیف (سەرین) زور جار شوینی پال بە دیواری خانوی ئەدا انجا لیفە جاجم بو سەر پوش بەکار

ئەهێنرا ئەمە جێگای نوستن ـ بە شـەو رائەخرا ، بیانی جێگا کوئەکرایەوە• ئەمەش بو پاکو تەمیزی بو وە دوبارە کـە جێگا فروان بی بو دانشـتن• وە بودانشتن لە مالان ژوری نوستن وە دانشـتن هەریك بو ـ جێگای دانشتن لە سەر رایخ بو گەرمانور بی بابە رەویا لبـاد وە دوشك لە پاڵ دیوار دائەنرا وەبالیفی ئەخراوە قەدی بو دانشتن وپاڵ دانەوە بو روژو شەو، پیش سـالی ١٩٣٠ لە هیچ مالی کورسی وە میز وە قەنفە بە کار نە ئەهات ، ناو مالی زیاد ئەگەر جلکو بەرگ بایە ئەخرا ناو کوتالیکی دورمان کراو کە بە (بوخچـە) ناو ئەبرا وشتی زیادی ترا ئەخرا صندوقی دار کە لە لاین دار تـاش بازاری هەولیر دورست ئەکرا ، ولە هەر ژوری صندوقیکی گەورەی تیا ئەبو •

لە خانوانی قەلات لە چینی سـەرموەی دیوارکان ئـەی لە بن میچی کولانکی تیا ئەکرا کە بە (تەخچە) ناو ئەبرا بو رازانەوەی مال زور شـتی جوان کە لە شوشە وەفەخوری دورست کرا ئەخرا ئەم کولانکانە •

وە بوجوانی زور خانوی قەلا کە سـەری بە کارتەی دار وە بەشـقلە دار دا ئەپوشرا دیوی ژورەوەی بەتەختە پوش ئەکرا لە لایان دارتاش •

لە جیاتی دار چینکو بە کار ئەهات ئەم دار پوشە رنگا ورەنگ بە بویە ئەکرا •

وخواردەمەنی وەك ساوار ـوەبروش ـ وە برنج وگەنم وەنوك ونـیك ئەخرا کەندو کە لەقور دورست کرابو •

رون ـ وە پەنیر ـ و گوشتی سور کراوەر و گوشـتی خیی لی درلوە أمخرا جەرە •

مەنجەڵ ــ قاپ ــ سەرپوش قاپ ــ سینی ــ تەشت ــ وە هەندی چەشنە گەوچك ــوە مەسینەــ وە گوم گوم ئەم شتانە کە بودورست کردنی شیو بەکار ئەهینرا بە کاردەستی مزگەری هەولیر ئەکرا •

وە کەوچکی دار ــ وکوتك ــ وتەشی بورتسن خوری و پەمو ؛ وە بازو وە تیروك وەفرشەی دار ــ وەملاکی ماستاو ئەم کارو بارە لە دیهاتی خوشناوەتی دورست ئەکرا و بوشار ئەهینرا •

هەروها لە دیهاتی شقلاوە وپیرمام و گوندەکانی تری ناو خوشناوەتی لە چلوی دار ــ سەبت ــ وە قەرتالە وەسەوەشیر وە شتی تر بو ناو مال بەم جورە دورستیان ئەکرد وە ئەیان هینا بو شار وهەروها تەسبیحی قەزوان وەگوچان وزورشتی تر لەم بابەتەوە •

وە مەسینەی قور وە کوپەی ئاو ــوە شەربەی ئاو لە شیوەی بەرداغــ مەرکانی گول زورشت لەم بابتە کورەچیەکانی هەولیر لە کورە بەسور کراوی ئامەدەیان ئەکرد •

وشتی تر لە پیستە دورست ئەکرا وەك هیزەی رون وە دمیکەی ئاو ــ وروایە کە سەقا ئاویان پی ئەگوازتەوە ــ وە پیژنگ ــ ئەم کردوانەش هەر لە بازاری هەولیر پاش دەباغ کردنی پیستە دورست ئەکرا •

وە رایخ وەك مافور وەلباد ــ وە بەرە ــ وە دوشك وە بالیف ــ و جاجم (بوە دو گرتی نوژ لە خوری دورست کراو) وە دوگرتی پیخەف کە لە دەزوی پەمو ئەهونرایەوە و ئەم کارو بارەش هەندیکی لە شار دورست ئەکرا و هەندیکی لە لادی ئەکرا •

لەم باسە بو خوێندەواران روشنا بو کە هەمو کەلو پەلی ناو مال بە تەرزی کونی لە کردوەی خوی ولاتی بو و ئەم دەستورە بە تەواوی شیوەکەی ئەمرو گوراوە ٠

وکار و باری ناو مال هەمو خرا بووە پال کابانی مال ئەم کابانە گەورە تیرن ژن بو لەو مالە وە ایشو کاری مالی جی بەجی ئەکرد و ژنانی تر لە مال وە یا کچەکان هەر کەس بەش خوی یارمەتی ئەدا ٠ یکەم ئیش لە ناو مال ئەوە بو سەر لە بیانی خانو مالین بە گیسە پاك بکرێتەو ئەمجا جیگای خەوتن کو بکرێنەوە وەیا تاغ بخرێتە سەر هەرزالە پاشتر پیوست بو سماور پی بکری وچایە وبەر چایی ئامدە بکری وە سەماور بە خەلوز (رەژو) گەرم ئەکرا وپاش چای خواردنەوە خاوەن مال وپیاوانی تر هەرکەس رو بە ئیشی خوی ئەرویشت ٠

وپیش سالی ١٩٣٠ لە هەولیر و لە گوندکان نیوەرو چیشت نە ئەکرا شتی سوك ئەخورا وە نانی ئیوارە شیوی بو ئامدە ئەکرا لە لایان کابانی مال ٠ هەروها خانو بەرە و ناو مال بەم تەرزە بو وئەگەر سەرنج بدەین ئەم دەستورە باس کراوە کە پەیوندی بە کومەلایتی و ژیانی کون هەولیرەکانە بو ماوەی چەند چەرخی تا نزیکە سالی ١٩٣٠ ئەم جورە ژیانە لەم ولاتە روا بو و جیگای گرتبو ، وە وینەی زور شت لەم کردەوانە بە تەواوی ئیستە بزر بووە و ئەم شتانەی هیشتا نیوە بە نیوە لە سەر رەگزی کەون ماوون وە تا ئیستە کەمیك بەرچاوە ئەم چەشنە پاش ماوەیك بەرو گوران ئەچن و لە دوای چەند سالی تر وینەی ژیانی کون بە جاری لەبەر چاو نامینی و لە دەفتری میژو ئەنوسری ٠

٢ ـ خواردەمەنی : ـ

لە مەو بەر هەروەك وتمان هەمە رەنگ وەچەشنە شیو (چیشت) بــــە ئاگری دار وە یا بە کاو کوتەل وە قەسل ئەکرا وە ســـوتەمەنی نەوت ـ وە غاز ـ وکهرەبە نەبو پیش سالی ١٩٣٠ ـ هەر چەند نەوت کەمو زور پیا ئەبو بەلام تەنها بو چرا بەکار ئەهات •

وپیش سالی ١٩٣٠ لە شار و گوندەکان برنج بو خواردن زور کـــەم بەکار ئەهات پیا وی بە دەست هەلات ئەگەر میوانی نەبوایە بەلکو لە حەوت روژ جاریك پلاو گوشت بو چیشت ئیوارێك دورست ئەکرا ، ئەما کریکار وە رنجبەر لەشـــار بەلکو لە مانگی جاری برنجی ئەکردە شـــیو وە دانشتوانی دیهاتی دە شتی هەولیر رنجبەر وە سپان وە جوتیار وابو سالی چەژنو چەژن برنجیان بەکار ئەهینا و چەند جار لە مانگی رەمضان ئەگر ئەوکەسە بە روژو بایە ، ئەما دیهاتی بەر ئاو و دیهاتی چیا زیاتر برنجیان بە کار ئەهینا ئەگــەر رنج لە زەوی گوندیان بکرا بایە •

ساوەر وەگەنمە کوتاو ـ وە نیـــك ـ وە بروش ـ وە نوك وە داندوك ـ وە کەشك ـ وە دوغاوا ـ ئەم خواردمەنیـــان شـــیوی ئەم ولاتە بو وە خواردنی تر ، هیلکە ـ ماست ـ دوشاو ـ وەخورما ـ وپەنیر گەلی شتیتر بەکار ئەهات •

ئەما سەبزەی زستان لە شاری هەولیر تەنها تور ـ وشیلم ـ وپیاز ـ و کەروز وسلق وە چوندر وباقلا بو و لەهاوینی هەمە رەنگ سەبزە بو وەك ئیستە بووە •

زورشت کە ئیستە بە کار دیت پیشی سالی ١٩٣٠ لە هەولیر نە ئەچاندرا

و له شوینی تریش ئەم شتانە بو هەولیر کەس نەی ئەهینا ، ئەی پیش سالی ۱۹۳۰ ــ بطاطە ــ قەرنابیت ــ فاصولیا ــ اسپناغ لە هەولیر نەبو و بەکار نە ئەهات •

وله پیاوی گەورە لە مالی گوم لی بووە کە ئەلین نزیکەی (۱۰۰) صەدسال لە مەوەبەر لەم ولاتە توتن ــ وچای ــ وطماطە نەبووە و بەکار نەهاتوە • و لە بابەت میوە جات هەمە چەشنە میوەجات لە دیهاتی خوشناوەتی بو هەولیر لە هاوین و پایز هاتووە و لە زستان هەنگوین ــ و گویزــوە باوی (بادەم) و میوژ ــ و قەیس ــ و کشمش ــ و ژاژیو پەنیر • ئەم چەشنە بەرهەمانە هەمو خو ولاتی بووە لە بازار پیا ئەبو ــ وە گەلی جار ئافرەتی کوچەر وەك ژنە بولی پایزان کە لە کویستان هاتوینەوە ئەم شتانەیان هیناوە بو شار روژ دوای روژ لە مالان بە پارە فروشتویانە یویا بەشەکر و چای و خورما وە ساور و بروش ئالو گوریان کردوە • هەر شتی کە بەرهەمی ولاتی هەولیر نەبووە بیجگە خورمال وە قەسب شتی تر خاوەن دوکان لە جیگای تروە نەیان ئەهینا وەك پرتقال ــ موز ــ لالەنگی ــ نارنج ــ لیموترش ــ بلکو زور مالی شارستانی سالی جاری و یا دو جار ئەم چەشنە میوەیان نە ئەخوارد لە بازار نە بو وەجار بە جار بە دیاری لە بغداد و کرکوك بویان ئەهات • گەلی چەشنە شیو لە هەولیر ئیستە زور بابەتی وەك جارانە تەنها کردنی هەندی شیوی کونی قەلاکی هەولیر لە نەماوە ، بەشە شوینکی تر زور کەم کەس ماوە دورستی بکات •

تا سالی ۱۹٤۰ هەمو دانشتوانی شار و گوندەکان پیش زستان ساوەر و گەنمەکوتاو ــ وە پروش ــ و نیسك نوك هەرشتە پیاز رون بو زستان

ئامەدە ئەکرا وە دائەکرا •

پیوست بو هەر مالی ساوار بکولین ولی بکات ــ و بروش بەدەست ئاری بەرد بی هیری و گەنماکوت بە دنگ پوختە بکری ــ هەرشتە بە کردویکی تایبەتی بکری و دابەستی مەر سەر بیری و گوشتە کە بکری بە قاورمە ویا لە ناو خوی گاو وە لە ناو جەرە هەل بگیری بەم جورە خواردەمەنی و زستان ئامەدە ئەکرا •

و شایانی باسە ــ دانشتوانی شار ئالودەی گوشتی مەر بون ــ گوشتی بزن وە رەشە ولاغ قصابی شار سەریان نە ئەبری چونکی گوشتی گاو بزن کەس نەی ئەکری پاش سالی ۱۹۳۰ وردە وردە خەلك فیری بە کار هینان گوشتی گا وە مانگا بون •

گوشتی مریشك قاز مراوی ــ هیلکە لە هاوین لە دوا مانگی بهار تا پایز بە کار نە ئەهینرا •

وەماسی وردە دانشتوانی هەولیر بە کاریان نە هینا تەنها ماسی گەورە کە لە بهاری لەزەبی گەورە ئەهینرا ئەم گوشتە نەرمکە لە بازار ئەفروشرا• هەروەك وترا زور چەشنە شیوی هەولیر وە دزەیی و خوشناوەتی لە سەر رەگزی کونی ماوەتەوە بەلام هەر شیویك دەست کاری زوری پی بوی کەم بە کار دیت ژنو مال لە کردنی خویان لا ئەدەن وە مەبەستی لەمە ئەوەیە کە هەندی کابان و خیزان کاری تریان هیە بیجگە بەرێوە بردنی مال ومنال • و زیاتر لەمە مالی کون چەند مالیکی تیابو ئەی کور و برای لە یك مال ئەژیان لەبەر ئەوە لەتوانا بو هەر چەشنە شیوی ئامەدە بکری ئەما ئیستە ئافرەت خوی لەم تەرحە کارە لا ئەدات پەسندی ئەم شیوە ئەکات کە بەسانای

جی بەجی بکری •

٤ ـ کارێ باری دانشتوانی ولاتی هەولیر : ـ

هەمە چەشن کارو بار لە کومەلایتی ئەم ولاتە بووە بە شـــیوەیك کە بە کە بە تواوی پی ویستی ژیان وە داخوازی بەربوە چون وە بەرهـــەمی خو ولاتی بوە بە گرنگ تر ین کار لە هەولیر کشتوکال بووە هەوالی کشتوکال لە باسیکی تایبەتی لە وتاریکی تر ئەی نوسینەوە •

و لەم بەشە لە کار کردەوی کونی تر و بەرهەمی ئەم کردەوانە بـــاس ئەکری •

ا ـ کردەوەی کار بەدەستی ـ

ولاتی کوردستان لە میژوی کون ناو ئاخنی پیش کەوتن بووە وە مروف لەم خاکەدا پیش هەمو جیگایکی تر پەیدا بووە وە هەولیر کە کونترین شاری روی زەمینە ناوچەی کارخانەی شت دورست کردن بووە تـــا ســـالی ۱۹۳۰ دەســـت گاهی کارە بەدەستی کون وە بەرهەمی ئەم کارانە پیوستی دانشتوانی شار وەلادی هەولیری بەجی گەیاندووە و ئابوری ئەم ولاتە بەم شیوەیە سەر بەخو بووە وخوی بە خوی ژیاندووە و زور کەم شت لە دەروە بوی هاتووە•

ئاسنگەر

هەمو کارو باری جوت وە دورینە ودەرگـــا وپـــەنجرە خانوبـــــان دورستکردوە لە گەل زور شتی تر •

بە داری خو ولاتی هەمە چیزە کاروباری خانوی کراوە لە گەل کارگەی

جوت وه هه‌مشیه ته‌ختی نوستن وه کرس میز دولاب صندوق و گه‌لی شتی تر ئه‌م دارتاشه‌نه‌ی بازاری هه‌ولیر به دار وه بزمار خوی ولاتی کاریان کردووه •

ومزگه‌ر ــ مه‌نجل ــ قاپ ــ سینی ــ ته‌شت ــ مه‌سینه پاقره‌ج ــ پارزونگ ــ که‌وچك ئه‌م بابته شتانه‌ی دورست کردوه •

تنه‌که‌چی ــ

مه‌سینه ــ قودیله چرا و گه‌لی‌شتی تری کردوه •

قوندره‌چی

دوکانه‌که‌ی گه‌لی جار دو دوکان بوه یکیان وه‌ك گارگه بووه دوهه‌میان بو فروشتی ئه‌م کرده به ده‌ستانه بووه هه‌مو چه‌شن پیلاویان دورست ئه‌کرده وه‌ك قوندره ومجزمه ــ وه کالك ــ وه که‌لاش ــ پوتین وه ئه‌م پیلاونه لــه پیستی ده‌باغ کراوی خو ولاتی ئه‌کرا •

وه سه‌راج

ئه‌م وه‌ستایانه ــ زینی ــ اسپ ــ وه‌قایش جه‌له‌و بو ولاغی تر وه کیفی ده‌بانجــه وشــه‌ش ئه‌گر فیشك دان خه‌ریطه‌ی فیشکی تفنگیــان دورســت ئه‌کرد وجار به جار جانتای پاره وه جانتای جلو به‌رگیان دورست ئه‌کرد که به باول ناو ئه‌درا ، ئه‌م به‌رهه‌مانه ده‌ست کردوی خویان بووه بــــه پیــتی ده‌باغ کراوی خوی ولاتی جی‌به‌جی ئه‌کرا •

خه‌نجه‌رچی ــ

وه چاخام سازــ که‌سانی وابو هه‌ردو کاری ئه‌کرد وکار به ده‌ستی تری بو ته‌نها له‌م ایشه له یکیان زانا بو ــ خه‌نجه‌رچی ــ خه‌نجه‌ری دورســـت ئه‌کرد گه‌لیکیان گه‌لی چه‌شنه‌چه‌قوی قصاب چه‌قوی مالانیان دورست ئه‌کرده

چاخماخ ساز ــ

فیشەکی بە تالی تفنگو دەبانچەیان بە بارود دائەگرتە وە وەهەروەها تفنگی تیك چویان چاك ئەکردوە .

وزور کاری تر بو ــ وەك کارگەچی

کە لباد ــ گەپەنك وە قاپوتی لبادیان ساز ئەکرد پەرەچی تەنها پەمو وەیا خوری پەرە ئەکرد و زوریان وابووە لیفە وە دوشکی دورست ئەکرد ، خەمچی بووە.وە پەلان درو (کە کورتانی ئیستر گودریژی ئەکرد) نالبندچی ــ کاری یکەم نال کردنی وەلاغ وە سمی وەلاغی ئەتاشی ئەمجا نالی ئەکرد (ئەم نالانە) ئاسنگەری شار دورستیان ئەکرد هەروها نالبندی کون وەك بەیتال لە نەخوش وە تەندروستی وەلاغ شارەزا بوون .

دەلاك سەر

تاشی ئەکرد وەخەتەنەی منالی ئەکرد وە زور برینی تەداوی ئەکرد وە پسپوری وا هەبو کە شکەستیان ئەگرتەوە (ئەم کارە تا ئیستە ماووە ،

لە مالان ژن بە تەون مافور وە بەرەی دورست ئەکرد وە جاجم ، بەرمالی نویژ دورست ئەکرا لە ریسی خوری لە دەزوی پەمو (دوگرت) ئەکرا کە لە جیاتی بطانیە لە هاوین بە کار ئەهات .

مافور لە گوندکان ئەکرا ئەما دورست کردنی دوگرتی پەمو تەنها لە کردوەی دانشتوانی عەنکاوە بو .

وە لە لاین کورەچی ــ گوسکە مەسینە کویەی ئاو بق‌بقە وە شەربەی ئاو لە قور دورست ئەکرا سەرەتای خشتی سور (کەربوچ) .

لەم باسە وا دەرئەکەویت کە بازاری هەولیر تەنها جیگای کرین فروشتن

ئەیو گەلی گوشەی بازار وەدوکانەکانی وەك گارگە وەکار خانەی شـــت دورست کردن بو ٠

ئەم بازرە گەوریە بیجگە ئەم کارگانە دوکانی فروشنی ئەم شتانە هەمو کرین فروشتن وەپی وبستی‌تری ژیانی تیا بو ــ وەك بقال ــ عەتار ــ بەزاز (کوتال فروش) سەبزەچی ــ قصاب ٠

ئەم بەرهەمانەی کە کردەی دەست بو هەندی کار بە تەواوی زور بووە وکردوەی تر هەندیکی بە شیوەیکی تازە گوراوە هەندی شتی‌تر بەرو نەمانە٠

لەم چیروکە وا دەر ئەکەوی کە ئابوری کونی هەولیر سەر بەست وسەر بەخو بووە وە پالی‌داوەتە بەرهەمی خو ولاتی ، زور کەم شت‌لە لاوە هینراوە بو ئەم شارە بو پیوستی دانشتوالی ٠

ب ــ کرین وە فروستن :

لە بەندی رابوردو بومان روشنا بو کە بازاری هەولیر هەر گەورە بووە وە هەمو رەنگە پی‌وستی ژیانی تیا پیا ئەبو ــ خاوەن دوکان زور شـــتیان لە لادی ئەکری شتی تریان لە خاوەن مالات ئەکری ویا لە کوچەرایاتی وە بە قازانجیکی کەم شتیان ئەفروشت ٠

وە دوکاندار کەمیان دوکانکە هی خویان بووە گە لیکیان دوکانیان بـــە مانگانە ئەو سالانە لە خاوەنی بە کری ئەیان گرت وە پیش ســـــالی ١٩٣٠ مانگانەی دوکان لە سی‌چوار روپیە زیاتر نە نەبووە ئەی لە نیو دینار کەمتر ٠ وە هەندی کەلو پەل وەچەند پیوستیکی مال یا ژیان کە لە ولاتی هەولیر نەبو بە کاروانی ولاغ لە موصل وبغداد ، حلب ــ دیار بکر ــ نصیبن ــ ئەهینرا٠ وە درگایی تر بوهاوردانی شت بو هەولیر بە کاروانی لە شنو وە صابلاغ وە

ورمیه و تبریز ئەهات وەك سەماوار ــ پیاله ــ قوری چای ــ مافورـــومچك
و زور شتی تر •

شاری هەولیر جیگای هل کەوتوبووه له سەر چەند ریگایك بەم بونەیە
هەر دەم کاروانی لایەدەش لەم شاره رائەبورد بو شارەکانی تر •

زور جار گەروکی بیگانه میژو نوسەر سەریان داوه لەم شاره بە ریبواری
ئەو ویستویانه کە هەوالی کومه لایتی وه میژوی تی بگەن •

وزور لەم نوسەرانه باس گرنگی وه گەورەی وه پوختەیی ئەم بـازره
ئاوه دانەین کردوه • بەبی گومان ئەم تەرزه کومەلایتی وه ژیانی ریك وه ئەم
بەرهەمو کردەوی کار خانەی کردنی گەلی شت بە دەست تیکرا لەم نیشانانه
وا دەر ئەکەویت کە ولاتی هەولیر له میژوی کون پیش کەوتو بووه ، زانستی
تیا گەش بووه ، وه پەرەی سەندوه له همو جیهان وه ئەم شاره ناوی داوه•

ج ــ له بەند وئەستونەدەکانی پیشوی ئەم وتاره چەند چەشن کـارو
فەرمانی دانشتوانی شار گوندەکان له سەر روالەی شیوەی کون بیژرا،ئەگەر
سەیری کومەلایتی کون بکری بە چاویکی ورد چەند چەشنه کاری تر بووه
لەم شاره وەك دار فروش وه حمال وه کریکا رووه وستای خانو وه کاریزچی
(کریکاری خانو نزیکەی سی مانگی زستان هیچ ایشان نه ئەکرد) وخاوەن
ئیش تریش وەك دنگچی ــ خانچی ــ چایچی ــ کاروانچی ــ نانـەوا ــ
گامیشەوان حوشتروان • شوین هەل گر •••

وەکەسانی تر کە بە موچە بو میری کاریان ئەکرد ، یا شارستانی ئەو بە
پاسەوانی وهی تر وەك پولیس ئەمانەش پیش سالی ١٩٣٠ ژمارەی گشتیان
له شار له (٥٠٠) کەس کەمتر بووه •

٥ ـ مالات بە خیوی کردن :

بە خیوی کردنی مەر وە بزن وە رەشە ولاغ کارێکی زور کونە لە شار وە پەلەکانی ولاتی هەولیر وە دانشتوانی گوندەکانی ـ ئـەم کارە کوچەری ناوچەی هەولیر وە جی نشینانی شار وە دی هەر دولا هوگری ئەم کارە بون.

مەر بەخیوی کردن پارچە ـ پارچە بووە بە (می گەل) ناو ئەدرا هـەر می گەلی لە ٢٠٠ سەر تا هەزار سەر ژمارەی مەر وەبزنی بووە .

وە ژمارەی کشتی مالات مەر وە بزن وە رشە ولاغ لە گـەل بـەرزە ولاغ لە ناوچەی هەولیر گەلی زور بو ئەتوانین مەزەندەی بکەین کـە نزیك ملیونیك ئەبو . وبەرهەمی ئەم مالانە زور بو وەك ماستـ وەپەنیر وە رون وە گوشت ـ وە خوری ـ وە پیستە ـ وەمو ـ ریخولە وەبەرخە نیر ـوە لەم بەرهەمەن زور بابەتی بوفروشتن بە ریگای موصل ئەنیرا بو حلب وەیـا جیگای تر وەك خوری وە پیستە ـ وە ریخولە (رون بەرخ ئەنیرا بو بغدا) .

شایانی باسە دانشتوانی شار و دیهاتی پیش (٥٠) سال کەمتر هیچ کەس رونی گیای بەکار نەئەهینا تەنها رونی مەر وە بزن بە کار ئەهـات بو شـیو دورست کردن ، لە مالان تا سالی ١٩٥٨ هەر ئەم رونەیان بەکار ئەهینا .

بیجگە ئەمە گوشتی گا وە مانگا پەسەند نەبو وە زور کەم بەکار ئەهات لە شار پیش سالی ١٩٣٠ تەنها خەلکەکە ئالودەی گوشتی مـەر بون وە لـە بازاری هەولیر زور کەم گوشتی گا وە بزن ئەفروشرا وبەرهەمی تـر ماوەی شەش مانگ لە بازار پیائەو وەك ماست ـ پەنیر ـ کـەری (فەریکەرون) لور ـ وە پایزان پەنیری ژاژی ئەهاتە بـازار . لە دیهـاتی وهـەر دیسان

کوچەرکان هەمیشە زور تەرحە زندەی تر یان بەخیو ئەکرد وەك ئەسـب ـ ماین ـ ئیسترـ گودرێژ ـ گامیش بەخیو کردنی ئەم مالاتە زور پیویست بو بو کاروانی وە سواری وە بار • لە گەلی مالی ناو شار وە لە هەمو گوندەکان چەند چەشنە تەیر توال بە خیوی ئەکرا وەك مریشك ـ قاز مراوی ـ علی‌شیشی کوتر ـ وە ئەم بەرهەمە بەشی پیویستی شار وە لادی ئەکرد هیچ پیوست نەبو هیلکە ویا گوشتی مریشك لە جیگای تروە بو ولاتی هەولیر بیت تا سالی ١٩٥٨ بەم جورە بووە •

تەنها لە زستان وە پایز پاش باران پەلە بەکار هینانی گوشتی مریشك پەسەند بو بە هیچ جوری لە کاتی کە مریشك ـ قاز •• کە جوجەلەیان هل ئەهینا ئەی لەکاتی کورك بونی لە بهار وە هاوین گوشت مریشك بە کار نەئەهینرا ـ وە لە هاوین زور کەم هیلکە ئەخورا •

تەندروستی ولاغ :

کوردەواری بە چاویکی تەواو چاویان لەهەمو پیوستی مالات بو هەروها نەبـەرما مەر وە بزن لە دەشت لە غالی بەرد دا ئەکرا و لەگوندانی چیا لە ئەشکەوت ئەو لە خانو لە کاتی بەفر ئە پاریزرا • ئیتر اسب وەرشە ولاغ لە تەویلەی ریکو پاك بەخیوی ئەکرا ، وخاون مالات وە ولاغ هەردەم ئالیك وە لەوەری ئەم زندە ومالاتەی بەر چاو ئەکرد سەر باری ئەم شتانە تەندروستی زندەور ئەگەر مەر بی ویا بزن ویا بەرزە ولاغ بو هەر نەخوشیك دەرمانانی تایبەتی بو ومروقی پسپوری زانای ئەم کارە هەر بوون لە دیهات پیش بونی بەیتالخانە وە ولاغە بەرزەی وەك ئەسب ئیستر نالـند لە شار لە جیاتی بەیتال ئیستە کاری تەندروستی ولاغی ئەبینی •

مەر وە بزن گەلی

سالی هەندیکی لە سـالی زورسەرما بوەسەخت ئەفەوتا ئەگەر جیگاو ریگای تەواو نەبوایە ، هەروەها سالی نەهاتی (بی باران) ئەم مالاتـە زور زیادی نەئەکرد وزور کەمی ئاووس ئەبو لە بەر بی هیزی وەلە نەبونی پوش، پەلاش پەریز وە پاوانی تەواو بو بە خیوی کردنی ، هەر سالی بی باران کارە ساتیك گەورە بو بو ئەم بەستە زمانانە .

بەخیو کەری ەر وەبزن هەندی کەرت خاوەنی بووە وهەندیجاریش شارستانی لە گەل لادی بە هاو بەش مەریان بە خیو ئەکەرد بە شیوەیکی تایبەتی کە پی ئەوترا لیکدان دوبەش مالاتی شارستانی بە شیك مالاتی لادی لیك ئـەدرا وخەرجی بە خیو کردنی میگەلەکە هەندی شتی لە سەر شوان ئەبو وهەندی خەرجی تر لە بەرهەمی مالات دەر ئەجو ئەم لیك دانە بو ماوەی حەوت سال ئەبو وە هەمو بەرهەمی سال بە سال بەش ئەکرا بە دو بەش هەر بەشی بویکی لەمانە وە پاش تواو بونی حەوت سالە سەرو بەری میگەلەکە ئەی گشتی مەر وبزنکە ئەکرا بە دو لەت هەر بەشیکی ئەدرا بەلایکیان . چەشنی تر بوبوبە خیو کردنی مەرو بزن خاون میگەل کە شارستانی ئەبو وە شوانەکـە لادی ئەبو ئەم شوانکاریە ئەم میگەلەی بە خیو ئەکرد وبەرهەمی رونـ وە خوری وماست وە پەنیر ئەکرا دو بەش هەر بەشیك بو لایکیان بەلام بەرخە نیر تەنها بو خاوەن میگەل بو وەبەرخی می لە گـەل میگـەل لیك ئـەدرا بو ئەوەی سال دوای سال ژمارەی زیاد بکری. ئەم بەش دارییە بە (دو خور) ناو ئەبرا.

٦ ــ ئابوری :

لەم وتارە بو خویندواران وا دەر ئەکەوی کـە دانشـتوانی شـار وە

دیهاتی وه پەلەکانی ناوچەی هەولیر پیوستەکانی ژیـان وەك جلو بەرگ ــ خواردەمەنی ناومالــ رایخ وه کار وباری جوت وه خـانو کـردنی ئـەم پیوستانه له بەر هەمی کشتوکال ــ وه مالات به خیو کـردن وشـتی‌ترکه بەرهەمی کارخانەی دەست بووه ئەم پیوستانه هی خو ولاتی بووه زور کەم شت بووه که له جیگای تر بو ئەم ولاته هینراوه •

وگەلی چەشـنی ئـەم بەرهەمـە وەك گـەنم ــ جو ــ بـەرخ ــ خوری پیـسـته ــ ریخولـه ــ مو ــ وه رون ــ پـەنیر نـیـراو بـو ولاتی تر ، ئـەم تـەرزە گابوریه سـەنگی گرانـە که ولاتی له توانای بی بەبەرهەمی ناو خوی پیوستی رنگاو رەنگی ژیان جی‌بەجی بکات وئەم رواله‌یه سەر مایەکی تەواو وه پزشیکی روشنایه که ئەم شاره ناوەخنی زانستی وه پیش کەوتن بووه له میژوی کون به هونەرمەندی دانشتوانی •

(بەش پینجەم)

کشتوکال بە شیوەی کونی لە هەولیر

دانشتوانی هەولیر هەمە چەشن کار وبارەن بووە بە شـــیوەیك کـــە کە پی‌وستی ژیانیان بو ، خەلکی شار وەلادیکانی بە تەواوی وە دورستی ئامەدە کردوە و ئەتوانین بلین بەرهەمی خو ولاتی لە توانــــای بووە خوی بەخوی بەش بەریوە چونی وە ژیانی نشتمانی شار وگوندەکان بکات ئـــەی بەرهەمی زورشت لە پیوست زیاتر بووە وە لە بەرئەمە ئابوری ولاتی هەولیر ـــەنگو تەرازو زور تەواو بووە •

شارستانی هەولیر وەدانشتوانی گوندەکانی گەلی چەشن کاریان بووە وەك کاری دەست (شت دورست کردنەوە) بەخیو کردنی مالات وەك مـــەر وەبزن وە رەشە ولاغ وکرین فروشتن وزور کردموەی تر سەرەتای هـــــەمو کاریك کشتوکال بووە لەم ناوچیە گرنگ ترین بەرهەمی وەلات بووە وە لـــەم وتارە باسمان دەربارەی کشتوکالە وبەرهەمی ـ کارو باری وشیوەی چاندنی وەبەناو هینانی کشتوکال بە دەستوری کونی ، بەرەو (٥٠) ســـال تا ئیستە وردە وردە لە گورانە وئەتوانین بلین کە شیوەی کونی کشتوکال بە تەواوی گوراوە ولیرە ئەمانەوی زانستیکی تەواو پیش کەش خویندەواران بکـــەین لە بابەت کشتوکالی کون کە باس ئەم شتە بەبی گومان لە دەفتری میـــژوی کورد ئەبی بنوسری •

١ ـ میژوی کشتوکال ـ

له میژوی کونی هەولیر وه بەجی ماوەی مروی کونی وا دەرئەکەویت کە کشتوکال لە ناوچەی هەولیر دەست پی کردنی ئەگەریتەوە هەزارها سال پیش نوسینی میژو ٠

وبەرهەمی کشتوکال (وەك گەنم وجو) ئەستندویکی گرنگی ژیان وئابوری ئەم شارە بووە ٠

زوربەی بنەمالانی هەولیر کارو بەرهەمیان کشتوکال بووه وئەم کارە بە دەستوریکی تایبەتی هل سوراوه وکراووه کە ئیستە بەتەواوی گوراوه وەمافی بە شیوەی کونی نەماووه وزور شتی لە بیرچویتەوه وئەم زانستە وکردوه کونە ئەگەر لەسەر کاغذ نەنوسری کەس لە دواروژ پاش ماوەیکی کەم نازانی ئەم کارە چلون بووه وچون کراووه خوم بە بەختیار ئەزانم چیم دیوه وچی ئەزانم وچیم لەیاد ماوە لەم وتارە بی نوسمەوه بەلکو دوا روژ سودیکی بەنرخی بییت ٠

٢ ـ شارستانی هەولیر خاوەن زەوی :

ئەم خاوەن زەویانە گەلیکیان لەقەلای هەولیر ئەژیان وەزوی زوریان لە دەوروپشتی شاربو ولە چەرخی (١٨) زاینی ئەم زەویانە بە ناوی خاوەنی لەلایان دەست بە کارانی عثمانلی با تاپو بە ناویان نوسرابو وهەر گوشیك لە خاکی ناوبراو کە کشتوکال تیا ئەکرا ژمارەیکی تایبەکی هەبو ولە تاپو بە (٣)س بەشی دانرا بو وئەم خاکە گشتی بە وارش شاری هەولیر ناو ئەبرا وژمارەی ٤٤ـ٤٥ـ٤٦ بو وئەم ژمارەیە تا ئیستە بەکار دیت هەر چەند لە

نیوەی زیاتر لەم زەویانە ئیستە خانو وەبەرەی شاری تیا دورست کراوە •
وهەر پارچەیك لەم وارشە دابەشی ژمارەیکی زور لە زەوی کرابو وهەر زەویك ناو وژمارەی تایبەتی بو وهەریکی بە ناو خاوەنی خوی نوسرابو وەئەندازەی ئەم زەویانە بە دونم ژمارەی ئەکرا هەندی زەوی ئەندازەی گەورەبو بەلکو ئەگیشتە ٨٠٠ـ٩٠٠ دونم ویازیاتر وپارچەی بچوکیشی بو کەئەندازەی ٢٥ دونم ویا کەمتربوو • وهەردونمیك جیگای ٢٥٠٠م٢ وهەر دونمی جیگای توی یك قەسناغ گەنمە (ئەی دوتەنکە گەنم) ئەو بە کیشانە ١٦ کیلو گەنم •

(١٠٠) صەد مال زیاتر لە دانشتوانی شار خاون زوی وزار بوون وە گەلیکیان کشتوکالیان لە وارش شار بو ولە ناو شار نزیکەی (٢٥٠) جوت ئیستر خەریکی کیلانی ئەم زەویان بوون وهەندی لە هەولیریەکان کشتوکالیان لە دیهاتی نزیکی شار بو کە بە (دوروبار) ناو ئەبرا ولە سەدەی دواتر هەندی شارستانی لەتاوچەی بەرانی وقوشتەپە وشەمامك وبشتری بونە خاوەنی دیهات•

وخاوەنی ئەم دیهاتانە گەلکیان مالیان لە ناو شاربو ولە جیاتی ئەوانە کویخای گوند ویا سەرکار کاروائیش گوندی هەل ئەسوراند لە جیاتی خاوەنی •

وە خاوەنی ئەم دیهاتە چەند زەویك لە لایان جوتی خویان ئەکیلرا وەپارچەکانی تر دابەش سەر جی‌نشین گوند ئەکرا کە بەفلاح ناو ئەبرا ـ وە ئەم فلاحە دە یك ویا هەشت یکی بەرهەمی ئەدا بە خاوەنی دی •

٣ ـ ئەما ئەوانەی کاروباری کشتوکالیان ئەکرد جوتیاریان پی ئەوترا ـ وە ئەمانە جوتیان بە ئیستر وە گا ئەکردە وئەم جوتیارە بەبریە ئەگیرا هەتا جوت تەواو ئەبو وکریکەی بەشەرت ئاو ئەبرا وئەم شەرتە چەند عەلبە گەنم وجو بو لەگەل ـ پارە ـ لەگەل دو جوت پیلاو وەسوتەمەنی وە خانوی هەروها پی ئەدرا .

ئەی ئەم جوتیارە کە لەلایان خاون زەوی یا فلاح ئەگیرا بو ماوەی نزیك حەوت مانگ لە سەرتای پایز تا ناوە راستی بهار کریکەی بە بریە بو بو ئەم چەند مانگە .

وپاش فەرمك بونی گەنم وجو ئەی پی گەیشتن لە لایان سەپان ئەم بەر هەمە بە ناو ئەهات ئەی کە دمغل پی ئەگەیی روژی چوارشەمە یك دو کەس ئەچونە سەر زەویك ـ چەند سواله جو ویا گەنمیان ئەدوری وادیارە ئەم پیش دەستە بە نیازی بەرکەت ئەکرا وە بە (سونەت) ناو ئەبرا .

وە پاش یك دو روژ دەست بە دورینەی جو ئەکرا ولە تەواو بونی پاش چەند روژ حەسانەوە دەست بە درەوی گەنم ئەکرا وە درەوی دمغل لە لایان سەپان بە چاوە دیری سەرکار ئەکرا ویا خاوەن کشتوکال .

ئەما فلاح بچوك کە زور جاری جوتی ئەبو وە ئەم جوتە بە گودربژ ئەکرا لە جیاتی ئیستر ، ئەمانە گەلیکیان خویان وە مالو منالیان وە خیزانیان دورنە و کارو باری تریان ئەکرد تا خەلەکەیان بە تەواوی بەناو ئەهینا .

٤ ـ خاوەنی کشتوکالی گەورە کە

بە چەند جوت ئیستر زەویکی زوری ئەکیلا وە توی ئەکرد دورینەی ئەم ئەم کسانە شیوەکەی فولکلوری نشتمانی ئەم وەلاتەی پشیان ئەدا .

سەپانەکان بەریز یك لە پال یك هەر کەس داسیکی بە دەست گرتوە ویکەم کەس کەدروی ئەگیرا سەر پالەی پی ئەوترا دەنگی ئەکرد سەپان دەستیان بە درونە ئەکرد لەگل ئاولزی گورانیانـ پشتیان کوم ئەکردوە لەو سەرەی زەوی تا ئەو سەر بە دوای دورنەکە بە یك گاز ئەرویشتن تا سەر پالە سەری بلند ئەکرد پاش هەناسیکی کورت دو بارە لەم سەرەی تری زەوی بو لای تر گازیکی تر ئەچونە پیش ئەوە .

وە بەم جورە زەوی بە زەوی پارچە پارچە دەغل ئەدورایەوە .

سەپان دەستی چەند ئەی گرت لە دەغل پاش دورینی سوالە لە سەر سوالە بەجی ئەهیشت ئەمجا کیژولە کچ کە پیان ئەوترا گیشەکەر ئەمانە سوالە بە سوالە لە عەردوە ئەو لە دەستی سەپان وەریان ئەگرت ئەیان کردە کومەل لە ناو زەوی وئەم کومەلانە بە گیشە ناو ئەبرا .

لە کاتی درەو سەپانەکان گورانی خوشیان ئەوت لە هەر گازی لە درەو ئەم جورە گورانیانە هەمە رەنگ بوون هەندیکی تەنها لە کاتی درونە بە کار ئەهات گورانی تر مەبەستی بە خوشەویستی وە دلداری بو ویا بە شانو بالای پیاوی گەورە وناودار ئەوترا وە یا بو یاباس پیاوی ئازاو قارەمان بو .

وە شایانی وەتنە لە کاتی دورینە ئەگەر پیاویکی گەورە چوبایە سەیری دورنە وەك شاباش شایی ئەبو شتیك بداتە سەپانەکان وئەمکردوەیە بە سوالە هەل گرتن ناو ئەبرا .

سەپان لە سەر ایشوکاری خوی ئەما تا دەغل بە تەولوی ئەدروایەوە وەئەکوترا بە جەنجەر وشەنە با ئەکرا بو ئەوەی کا لە دان جیا ببتەوە امجا دەغل ئەگوزرایەوە عەنبار ئەو ژوری حەسار وەکا ئەخرا ناو کادان ئەو لەودە

ویا زۆر ویا چاڵ • سەپان ٥/١ پینج یەکی بەرهەمی جوی بو وە ٦/١ شەش یەکی گەنم ئەم پشکە لە بەینی سەپانەکان دابەش ئەکراوە گیشەکەر (وە جەنجرەوان) کە زور دەم منالی سەپانەکان بون ئەمانە کری خویان لە خاون کشتوکاڵ وەرئەگرت وە ئەوانەی قرشەی دەغالیان لە زەوی ئەگوازتەوە بو سەر جوخین پیان ئەوترا (شەغرەکیش) وەکری ئەمانەش بەروژانە بو زور جار لەسەر خاون ماڵ بوو •

٥ - نیرو نیری زەوی وەکیلانی :-

هەر خاوەن زەویك گەلی جار زەویەکانی ئەکردە ٣ س بەش بەشیکی بەبور ئەماوە وئەگەر ئەم بورە سالیکی تریش بەبی کیلان بەجی بما بایە بەیاریان پی ئەوت وە مەبەست لە بەجی هیشتنی زەوی یك دوساڵ بو ئەوە بو تا هیزی زەوی زیاد بکات وبودوا ساڵ بەرهەمی زور بی - ئەم کارە ئیستە ئەماوە لەبەر ئەوەی زەوی زور جار هەرساڵ ئەکلری •

وبەش تری زەوی ئەکرا بە شو وپیویست بو ئەم شویە لە کانگای سەرما بکری ئەی لە کاتی شەختە بەستن لە روژانە ساردی زمسان بو ئەوەی کە کرم - ومشك بفوتی وگیا وگولی تیا ئەروی وەنەمینی بو ساڵی ئایندەە وئەم شویە لە بهار دو بارە ئەکیلرا وئەم کیلگە دوممە بە وەرد ناو ئەبرا وە ساڵی تازە لە گل دەست پی کردنی پایز دەست بە تو چاندن ئەکرا وئەم تویە بە کیلگەیکی جوت دائەپوشرا •

وئەمانەی تویان پیوە ئەکرد بە (تودەر) ناو ئەبران ئەم کارە هەرکەس بە تەواوی وە بەپوختەیی شارەزای ئەبو وەپی ویستبو تودەر زانابی بو

ئەوەی کە تو هەل ئەدات بە شیوەیکی ناوەنجی بی بو ئەوەی تو زور تــەنك ویا بور نەبی ، ئەگەر تەنك بی بەرهەمی زەوی کەم ئەبی و ئەگەر تو بور بی دیــان برشتی کەم ئەبیتەوە •

و هەروها توی تەنك گەلی جار کشتوکال توش گیاو گولی ئەکات وەزیان بە دەغل ئەهینی وەتوی قایمە ئەبیتە ماوەی باش بونی دەغلەکە •

٦ ــ جوت چلون ئەکرا :

ولەچی کارو باریە پیك ئەهات ئەم باسە چیروکی تایبەتی هیــە گەنجی ئیستە زوریان هیچی لی نازانن ــ هەروەك لەسەرەتای ئەم باسە بیژرا جوت بەدو ئیــتر ویاگا ئەوگودریژ ئەکرا ولە بەینی هەردو وڵاغەکە داریکی چەماو ئەبەسترا پی یان ئەوت (هەوجار) ئەوەی لەکاتی پایز بەکار ئەهات ئەبا سوك بی لە دار بی ویا بەرو دورســت کراوبو وبو زســـتان لەبــەر قوری زەوی هەوجاری بەتین بەکار ئەهینرا کە ئەمش لەدار گویز دورست کرابو زور جار هەوجار ئەشکا ئەگە کەلکی پیا بمابایە ئەنیرا بو نجار کە چــاکی بکــات وئەگەر زور بی کەلك بوایە لەکار ئەکەوت لەبەر ئەمە خاون کشتوکال هەوجار وزور کاروباری تری زیادە لە پیوست هەردەمی بوی بوئەوە هەر پارچەیك لەجوت شــکا ویا لەکار کەوت کەدەست بەجی ئەوشتە بگوری تا ایشو کاری رانەوەستی وئەم هەوجارە لەگە (بن مل) (کە لە لباد وە کەونە بەرە دورست ئەکرا) ولەگەل گوپەلانی دار ئەخرایە ملی ئیــترکان وەلای دوەمی هەوجارکە چەماو بو ئاسینکی لی ئەبەسترا ئەمو لە داری هەوجار تی ئەخرا بە (گاســـن) نلو ئەبرا وئەم کار گەیە لە گل هەوجار ئەبووە یك پارچە امجا هەوجار بــە

داریکی تر ئەبەسترا بەملی ئیستر بە هەوەی بنملو گوپەلاکەکە وەئەم دارە بە (مژان) ناو ئەبرا بەلەلای خوارەوەی هەوجار داریکیراستی تر بو کە بەئە (أستندوو) ناو ئەبرا وەجوتیار ئەم ئەستندووەی بەدەستیکی ئەگرت وبەدەستی تری داریکی هەل ئەگرت بوئەومی ولاغەکانی لی خوری وەئەم دارەش وەك گوچانیك بو بەلام هەردولای راست بو وەلە دار بەرو دورست ئەکرا وبە دار جوت وەیا بە داری جوتیاریان پیئەوت •

هەروها جوتیك کەپی ئەوترا جوت لەم چەند کارو بارە ریك ئەخرا• وەزوی بەم کارگەیە ئەی بەم جوتە ئەکیلرا بوچاندنی دەغلی زستان وەك گەنم وجو وهەر کیلانیکیتر بو چاندنی شینای وەبستان ئەگەر کشتوکالی زستان ویا هاوینبایە هەر بە جوت زەوی ئەکیلرا بو ئەمەم چاندن ئەی جوت بوهەمو کاریکی کشتوکال بەکار ئەهینرا هەتا باغچە بستانا دار ومیوەجات ئاوی وەدیم سالیجاری بەجوت ئەکیلرا •

ودەستوری کیلان لەزوی گەورە کەئەندازەی فرەوان بو وزوەی خاون کشتوکالی زور گەورە بو دەستوری تایبەتی بو وئەم کیلانە کە بەچەند جوتیك ئەکرا برا گەورەی جوتیاران زەوی دابەش ئەکرد بەچەند جی وئەم کردویە (بەلات برین) ناو ئەهیزا وپاشتر جوتیاران دەست بە کیلانیان ئەکرد وئەم کردوەیە لەکاتی شوبرین وەوەردانەوە وەتوکردن هەمان کردوە لەهەر سی کاسن بە هەمان شیوە جی بەجی ئەکرا •

٧ ـ کوتانی دەغل

وکیشانەوی بو ئاوای ـ دەغل ئەی گەنم وجو لە مانگینسیان ئەبووە ئەریك ، لە ناوەراستی مانگی مایس گولی خەلە بەتەواوی پی ئەگەیشت هەروەك باس کرا سەپان بە داس ئەی دوریەوە ودماسەکە بە دەستیکی ئەبو

وەدستی تر دەست کیشکی ئەخستە دەستی کە سوالەی دەغلی ئەدوری تـا پەنجەکانی دەستی برندار ئەبی وئەم دەستکیشە بە (قەنیاغ) ناو ئەبرا هەر وها سەپان کلاویکی لبادی لە کاتی دورینە ئەخستە سـەری هـەروەك (شەبقەی) ئیستە بو وئەم کلاوە سەرو گیانی لە تەوشمی روژ وگەرمایی ئە پاریزت ، سەپان بە داس دورینەی ئەکرد وگیشەکەری کچ کوی ئەکردەوە سوالەکانی ئەکردە گیشە ئەی کومەل دوای کومەل .

(وە داس ئاسینکی پولا بو سەریکی چەماوو تیژ بو) جـار بەجـار بەردیکی تایبەتی کە ناوی (هەسان) بو ئەم داسە بەهەسان تیژ ئەکرا پاش چەور کردنی وەلای دوهەمی داس دەسکەی لە دار ئەکرا بو ئەوەی سـەپان بە ئاسودەیی بە کاری بهینی بە ساتای لە گەرمای هاوین بە کار بیت .

وپاش تەواو بونی درو وکوبونەوەی قرشەی دەغل لەناوزەوی بەولاغ ئەم قرشەیە ئەگوزرایەوە ئاوای بو جی جوخینان ولە هەر گوندی ــ ولـە شاری هەولیر لە چەند جیگا گورەپانی تایبەتی بو کە تەنها بو جیگای جوخین دەغل تەرخان کرابو (وزور جار لە نزیك ویالە قەراغ ئەم گورەپانە جیگای چەند قسناغ جو ئەکرا بە قەرسیل بو روەلاندنی ئیستر وەولاغی تر بوماوەی نزیك مانگی باش تەواو بونی جوت تا دورینە دەستی پی ئەکرا) .

وقرەشە لە زەوی بو جیگای جوخین بە ولاغ ئەهینرا وئـەم ولاغـە (شەغریکی ئەخرا سەری) (وئەم شـغرەیە لـە دار دورست کرابو وەك پەیژەیکی دولابی ئەخرا رسەر کورتان ئیستر وەقرشەی دەغلی لی توند ئەکرا ولە زەوی ئەگوزرایەوە سەر جوخینان بەم شیوەیە) .

وئەم قرشەیە جیبەجی کو ئەکراوە وەکو ئەکرا ، بە جوخین نـاو ئەبرا وەلە ناوە راستی هەریك لەم جوخینانە داریکی ئەسپینداری راست ئەچەقـا

وئەم دار چوخینە جەنجەری لی ئەبەسترا ولە دوەری ئەسوارا •

وپاش ئەوە کە جوخین ریك ئەخرا وقرەشەکیشانی تواو ئـەبو هـەر جوخین تەنها یك دوای یك بە وولاغ گیرە ئەکرا بوئەوی قرەشەکە پان بکات وبی شیلی وەبو کوتان ئامادە بکری •

وپاش ئەمئیشە دەست بەخەلە کوتینەوە ئەکرا بەجەنجەر کە بـەولاغ رائەکیشرا • وئەم جەنجەرە بەگوریسیك ئەبەسترا بەدار جوخین وجەنجەروان سواری جەنجەر ئەبو وهەلی ئەسوران بەدەوری جوخین بەپی سـوورانی ولاغەکە وەئەم جەنجەرە دەغلی ئەکوتی سەپانی لەدیاری ئەم کارە ئەبو کـە قرشە بداتە بەردەوی جەنجەر وەوردە بەلای تر جیای بکات بـەم دەسـتورە دەغل دو جار ئەکوترا جاری یکەم (قرشە کوت ئەکرا) ودوبارە سـەپانەکە جوخنەکەی گرد ئەکردوە وبەبیل وەشەنە کوی ئەکردوە وە بـە جەنجـەر ئەکوترا وکوتانی دووەم کە وردە کوتی پی ئەوترا بەم کوتینە بە تەواوی دانی دەغل لە کا جیا ئەبووە •

وئەم وردیە کە تیکەلە بو لە کاو دان بە (شەنە) ئـەدرا بـەر بـا ئەی بە با ئەکرا بو ئەوەی دان لە کا جیابی تەوە دان بە لایك ئەمـا وکـا ئەکەوتە دوری جوخین وەسەپان کاو دانی جیا بەجیا کوئەی ئەکردوە بـە کومەل •

وزور جار شەنە با دوا ئەکەوت لەبەر نەبونی با و لەکاتی کەبـای شەمال گزەی بکرادیە بە خەلاتیکی خدای ئەزمیرا کە ئەم بایە یارمەتی تواو کردنی ئەم ئیشو کارەی ئەکرد پیش هاتنی زستانی سالی تازە •

جوخینە گەنم وجو پاش ئەم سەینو بەینە دورو درێژە کاری کوتاهی پی ئەدرا .

وەلەو رادەیەدا نورەیی جیا کردنەوی مزەی بەش داران دەســـت پی ئەکرا کە هەر کەس بەش خوی بەپی پشکەکەی کە هەیتی پاش بەش کـردن هەر بەش بدری بە خاوەنی .

بەشی سەپاتان جیا ئەکرایەوە وهەروها بەشی خاوەن زەوی لی دەرئەچو کە بەتابو ویا ملکانە ویا بە بەشی یرا گەورە ناو ئەبرا .

وهەر کەس بەش خوی ئەگوازتەوە ، وە خاون خەلەی زور لــە عەنبار ویا لە ژوری حەسار وەیا لەچالی دەغل دانەکەی دائەکرد ، وەئەمانەی خاوەن بەرهەمیکی زور بوون (بیری دەغلیان بو کەناوەکەی بەخشتی سور دورست کرابو) وەئەم بیرانە گەنم ویا جوی تیا هەل ئەگیرا لەژیر بیر یك بست کـای تی ئەخرا ئەمجا دانەکەی تی ئەکرا پاش دان دیسان کا ئەمجا قرەشە ئـــەو قەسل ئەخرا سەری وە بە قورە سور سـواغ ئەکرا) ئەم تەرزە بیرە وەك سایلو بو کە دان لە گەرما بی پاریزی وبوماوەی ۳ سال ئەم دەغلــە نەگوری .) وبیری زور باش بو ماوەی (٥) سال خەلەکە لە ناوی وەك خوی ئەمــایەوە . ئەما کا بو ئالکی ولاغ (ئالیك) وەیا بو قورکاری وە بومەرو مالات ئەخرا لەودە (کــادان) وەهــەندی لەودەی شـــــار دیوارەکانی بــە کــەرپوچ (خشتیسورکراو) دورست ئەکرا لەودەی کای گونــدەکان بەلگبن (لبن ــ خشتی کال) دورست ئەکرا .

وکا ئەخرا لەودە ، قسەل ئەخرا سەری پاشتر قورە بەست ئەکرا بەشیوەی باران لەسەری رالەوەستی .

ئەما گای بەردەست ئەخرا زور وە یا چال کە روژ بە روژ بە کار ئەهات وەلەودە زور کەرت لە سالیك بوسالی تر ویا زیاتر ئەما لە ترس سالی نەهات ئەی بی باران ئەو بە ئافات .

٨ ـ خاوەنی گوند وزەوی :

خاوەنی گوندەکانی ولاتی هەولیر ئەی دیهاتی دەو روبـار وە بەرانی وشەمامك وکەندیناوە وقەراج لەم گوندانە هەندیکی خاوەنی هەولیری بوون وەی ترگوندی ئاغای دزەی بو ویا ئاغای گەردی وهەندی گونـدی تـر خاوەنی لەدیەکە دائەنشین ئەی هەر چەند پارچە زەوی هی فلاحی بو .

وپیش سالی١٩٣١ ئەی پیش دەرچونی یاسای تسویە لە قەراج ویا لەپشت ری ولە شەمامك زور گوند خاوەنی دانشتوانی گونـد بوون هـەرفەلامی خاوەنی چەند پارچە زەوی بو بەم شیوەیە ئەم گوندانە زوی هەرکـەس هی خوی بو وکویخا دی برا گەورەی دی بوو .

ئەبی خوینەواران ئاگەداربن دەرەبەگایەتی لەشـــاری هەولیر ولـە ناوچەکەی نەبووە وپیش یاسای ناوبراو زورکەم کەس بووە لەیك وایـا دو گوند زیاتری بی ، ئەتوانین بلین هەتا پیش هەلگیرسانی شـورش ١٤ تموز ١٩٥٨ لە هەمو خاکی کوردستان عیراق لە هەشت نو کەس زیاتر نەبووە کـە بە نیوە دەربەگی دابنیرن وئەمانەش زوریان نشتمان پەروەر وەپیـاو چـاك بوون وخاوەن دی یا سەروکی عەشیرەت تەنها برا گەورەیك بو کارو بـاری دیهاتەکانی هەل ئەسوراند ولەدەستوری ژیان ئەمروژە پیاوانە ماوەیکی زور

لەبەینی ئەمانە وژیان فەلاح وجوتیار بەرچاو نەئەکرا •

وهەر دەم برایەتی وخوشەویستی وەئاسایش وبارمەتی لەبەینی دانشتوانی شار وگوند بە شیوەیکی زور جوان هونرا بوو وجیاوازی لە پلـەی ژیان زور کەم بو جلو بەرگ وخواردمەنی شارستانی وەلادیی وە پیاوی دەست کورت وپیاوی دەست دریژ وەدولەمەند ومرنجبەر لەسەریك رەنگو ریس بو وەلەم شتانە وا دەرئەکەوت وەلاتی هەولیر دەوری چینایەتی (طبقی) نەدیوە وەك گەلی ولاتی تر لە روژهەلات ویا روژئاوا •

زیاتر لەمە هەرکەس بەکار وکردەوەی خوی ئەگەر هـەولو تەقـەلای دابی وردە وردە چەنك کەوتوبی وەپاری بەدەست کەوتوبو لەریزی جوتیار بونە فلاح ولەریزی فلاح ئەگەر چەند سال بەرهەمی باش بوبی وەئـابوری خوی ریك کردبی لە توانای بووە کەزموی بکری وردە وردە دەولەمەندبی•

٩ ــ بەرهەمی کشتوکال لە زستان وە هاوین :

کشتوکالی زمـسان ئەم چەشنە کشتوکالە یە کە لە مانگی زستان تو ئەکری وە ئەچینری ومزرەی کشتوکالی شاری هەولیر وگوندکانی دەشت لە زستان ئەچیندرا چونکی ئەم کشتوکالە لە زەوی دیم ئەکرا وە بە ئاوی باران ئەرواء گەنم وجو لە پایز دەست بە چاندنی ئەکرا هەتا دوا مانگی زســـتان ولەبهار نوك وەنیـــك وە تەروزی وە گندورە (کالك) ئەم بابەتانەش بە باران ئەکران ولە سالی باران زوری لەجی ئاو گر پیاز وە باقلا بە دیم ئەکراء

گەنم وە جو لەوەرد ئەکرا ئەی نیر ونیر ئەکرا بەلام بســـتان دیم وەنوك وەنیسك لە شو ئەکرا کە سالی ئایندە ئەکرا بەگەنم وباجو •

١٠ــ ئەما كشتوكاڵی هاوین ــ

ــ ئەی بەرهەمی هاوین ویا بە شیوێكی راست كشتوكاڵی بەر ئاو ــ .

لەدامەنی زی گەورە وەزی بچوك بەجوگە لە ئاو هەڵ ئەگیرا وەیا بــە ناعور ئاو ئەهەلنجا وەلەبەر ئەم بەر ئاوە سەوزە وە بستان باغ ئەچاندرا ، لــە دیهاتی دەوروپشتی شار كە بە دمو روبار ئاو بانگی ئەدرا وە لەوارش هەولیر چەند كاریزی بووە بە ئاوی ئەم كاریزانە سەوزە شیناى ئەكــرا ولەبـــەر هەندیكیان درختی میوەجاتی تیا روا بو .

وئەلین لەسەدەی (١٨) زاینی وە پیشتر نزیكەی (٤٠٠) كاریز لە ولاتی هەولیر بووە وە ئەم كاریزانە بەدەست كردە كراوون .

لەم كاتە داتە تەنها نزیكەی (٣٠) كاریز ماوە ئەم كاریزانە زور كەرت هەر هی خاون دی بووە وجەر بەجار خاون زەوی یكی تر بووە كشتوكاڵی بەر ئاوی كاریز بە شینایی ئاو براوە هەندی جار خاون كاریز زەوی بەر ئاوكە هی خوی بووە وخوی شینای كردوە بە یارمەتی شینایچی یكی پسپور كــە بە (جەوان) ئاو براوە ــ وئەم جهوانانە لە كاری شــینای چــاندن وەریك خستنی زەوی زانا بوون . وەئەگەر خاوەنی زەوی كەسانی تر بوایە پشكیك لە بەرهەمی شینای پی ئەدرا .

جاری واش بووە عەرد وئاو بەكری دراوە ئەی بەجورەیكی تر ئــەم كارە كراووە .

لەبەر كاریز برنج ــ لوكە ــ پیاز كراوە لەگــەل سەوزە وەك باقــلا طماطە ــ كودو ــ بامیە ــ بانیجان لەكاتی پایز خیار ولوبیا وەتور ــ شیلم ــ چەوندەر ــ وەتور ــ وەكەروز ــ وسیر ولە دیهاتی پال چیا ویا بەرو شــاخ كە لە پشتری هەولیر هەل كەوتوە وە دوروپشتی ناوچەی پیرمام وەبــەو

دیوی بەستورە لەم گوندانە لەگەلی دی چاوگەی ئاو کانی تیـــا بووە وە گوندی تر کە لەسەر روبار هەل کەوتووە لەم گوندانە هەر چەند گەنم وجو و نوك ونیـــك بەدیم کرابی بەش دوەمی کشـتوکالیان لەبەر ئاوی ئەم سەرچاوە ئاوانەی باس کرلو کراوە وە ئەم سەر وچاوی ئاوانە هەندیکی ســـال دواسال ئاوی لە یك نزم بوە کەم وە زیادی نەکردوە ئەمنا کانی ئاو وەگەلی لە روباران سالی کەم باران وە بەفر بەرەو هاوینی ئاوی ئەم چاوگانە لە کورتی بووە .

لەم دیهاتانە لە هاوین وە پایز بهار گەلی رەنگ وە بابەبت شـینای وە سەبزە کراوە وەك توتن برنج لوکە وە باغی میوەجاتی تیا چاندراوە .

وە داری میوجات وك رەزە میو ــ گویز هەنجیر ــ هەرمی ــ ســیوــ خوخ ــ هەلوژە ــ زردلو (قسپی) کشمیش ــ تو ــ گەلاز ــ انجاز ...

بیجگە باغی ئاوی رەزە دیم لەگەلی دیهاتی چیا وپال چیا بوە وەك ئیستە وئەم میوەجاتە کە تەنها لەسەر ئاوی باران راوستاوە (وەك باوی ــ سماقــ تری (رزمەمیو) هەنجیر ــ هەرمی ..) .

١١ ــ وە دارستانی چیا بە بەرهم بووە

وەك بەرو ــ قازقان ــ مازو ــ گەزو ــ گویژ کە خواردمەنین وەك میوەجات .

دارستانی بەرهەمیکی گرنگ بو بو دوروست کردنی خانو بەرە . وە بو ساز کردنی چیشت (شیوی) وخواردەمەنی وەبو سوتەمەنی زســتان هەروها ئەم دارانە کەلو پەلی جوت وە کشتوکالیش لی دوروست ئەکرا وەك هەوجار

ـ مژان ـ وەئەستندو ـ دارجوتیار ـ سەرکلاوە ـ شەقله •

وەدارو خەلوز (رەژوی) لی ئەکرا وەبو شار ئەهینرا •

١٢ـ هەروها

چیاوە دشتی هەولیر بەرهەمیکی تری بو وەك ئیستە بە (خوای نابت) بە زبانی خو ولاتی هەولیر ئەم وشەیە لە کونەوە بەکار هینراوە •

وئەم شتانە زوریان لەکاتی بهار پیائەبن وەك کەنگر ـ تولکە ـ کاردی ـ دومەلان ـ گیوژ ـ قازقان •

١٣ ـ پاریزتنی کشتوکال

ئەم شتە چەند ریگاو دەستوری کونی خوی بووە بو پاریزتنی گەنم وە جووەدەغلی تر •

زور سال مشك لە زوری پیا بووە ئەگەر نەگیرا وەنە فەوتایی زیانی لە خەلە داوە وە بەرنگاری گیراوە بەگرتن وەکوشتن وە زهر خستنە کونە مشك وە دەغل لە کوشکە پاس کراوە ، وەکله (کلو) وەکیە لە ئەم دو ئانەتەش زیانی بو دەغل بووە •

دەغل پاریز کراوە بو ئەوەی مەرو مالات تیایا نەچی وە زیانی لی نەدا •

بەرنگاری ئەم شتانە هەریکە شیوەیکی تایەتی لەکونەوە هەر بووە ویشیی پیا بونی دەستوری تازە بو دورنەوەی وپاك کردنی دەغل لە زموی

وەلە جوخین هەرکات ترس سوتانی بووە بەلام لەم دمورە ئەم ترسە کــەم بوتەوە بە بونەی ئەوە کە دورینە وەهەل گرتنی دانو بەرە وەك پیشو ماوەیکی زور لە دەشت نامینتەوە •

١٤ ـ نابوری کشتوکال :

خاکی هەولیر هەمو چەشنە بەرهەمیکی بەخشی وە بە نشتمانی ئەم خاکە جوانە وەبەرهەمی کشتوکالی شاری هەولیر وەولاتی ودیهاتی هــەردەم لــە پیوستی دانشتوانی زیاتر بووە وەهەروها کرین وەفروشتن وکار بەدەســتی تر هەمە رەنك شیتان دورست کردوە لەبەر ئەوە ئابوری هەولیر بەهیز بووە وزور کەم شت پیویــست بووە کە لەدەروە بوی بهیزی •

بەر هەمی زەوی هەولیر گونلەکانی رنگاو رەنك بووە زور سال زیاد بووە وە بزراوە بو دەرەوی سنوری هەولیر بو جیگای تر لە عراق ویــا بو ولاتانی بیگانە (وەك گەنم ــ جو ــ نوك ــ نیسك) •

١٥ ـ پوش وەپەلاس :

دەغل پاش دورینەوەی زەوی قەسل وپوش پەلاش تیا ماوە وە بە پەریز تاو دانراوە ئەم پەریزە میگەلە مەرأ بزن وە مالی تری تیا رەوەلاوە ماوەی (٣) مانگ •

وەزورگ وە هەلەت وچیا گیا وگولی لی رواوە بەشیکی پاس کراوە بو پایز وەزستان بە پاوان ناو براوە بە بونەی ئەم بەرهەمە جوانە ئەتوانین بلین پیش سالی ١٩٣٠ هەتا سالی ١٩٤٠ ژمارەی مەر وبزن وەرشە ولاغ وولاغی بەرزەی ناوچەی هەولیر لەیك ملیون زیاتر بووە •

١٦ ـ بنەمالانی هەولیر وکشتوکال :

بنەمالانی کونی هەولیر زوریان کشتولیان بو وئەم شارە ودیهاتی هیزی گەورەی ژیانی بەرهەمی گەنم وجو بو هەروەك باسمانکرد لە ناو شاری هەولیر نزیکە دوصەد جوت ئیستربو وهەر وەك باس کرا گەلی مال خاوەنی گوند بون •

گەورەترین خاوەن گوند ملا افندی بو کە بە ناو دار ترین کەس بو لە هەولیر لەکاتە خوی وەخاوەنی نزیکەی (٤٠) گوند زیاتر بو وەدانشگای خوی لەقەسری خوی بو لە باداوە کەلەم قەسرە ملك فیصل یکەم دو جار بە میوان داری ماوەتە وە لە بین سالی ١٩٢٢ ـ ١٩٢٩ وهەروها ماوەی مانگی فیصلی دوەم لە سالی ١٩٤١ لە کاتی حکمداری رشید عالی کیلانی نیراوە بو باداوە ، وەلیردا ناوی ئەو مالانە چەندی لە یادم ما بی کە لە سالی ١٩٣٠ وەپیشتر خاوەنی زەوی وەکشتوکال بونە ـ وەك مالی (یعقوب اغا ـ رشید ویس اغا ـ ومالی عمر اغا حاجی احمد و عبو اغا عزیزی ـ مردان اغاـ مالی محمد اغا میرم خان ودەباغەکان ـ پیربال اغاـمالی عبدالله چەلبیـعبدالرزاق اغا عالم ـ سید احمد اغا نقیب ـ مالی حسن اغا صالح سور چاوشلی ـ مالی زیور اغا ـ پیرەباپی بنەمالەی حیدەری ـ شیخانی خانقاە ـ شیخ محیالدین شیخ صالح ـ مالی تەیرو ـ مالی حمو علی زمو ـ وبنەمالی علی پاشای دوغرمەچی وچەند بنەمالی تر کە لە کاتی ئەم وتارە بەیادی ناکەم •

وجیگای هەل سوراندنی کاروباری کشتوکال لە ناو شار ودیهات حساری پی ئەوترا لەم حسارانە خانو وعەنبار وتەویلەی ولاغ بو ـ لەگەل کادان (لموده) •

هەر ژورێك ئەدرا بە رنجبەرێك وعەنبار گەنم وجولی تیا دائەكرا ولــە تەویلە ئیــتری جوت واسپ وماسین ســواری ئەبەسترا لەنــاو هەر حساری لەودەیك یادو بو بو هەل گرتنی كا بو ئالیكی ولاغ •

وئەم حـساڕانە زوریان لەسەر شقامی مظفریە بو كە ئیستە شــوینەكانی بوتە دوكانو بازارو بالەخانە وەك حــاری حمو علی زموت حساری نورالدین محمد اغا ــ وحساری عمر اغا ــ وحـسار علی پاشا وپاش جــادە حسارە جوتی داود اغا ومحمد علی اغا یعقوبی •

ولە گەرگی لەعرب گەورتین حەسار دو حــــار بو یكیــان حـــاری حسن اغا چاوشلی كە پاش سالی ١٩٣٥ كرا بە قشلەی پولیس سواری •

وەدو حـساری تر ئەندازەیان گەورە بو لە گەرگی عەرب حـساری مردان محمود اغا وحساری مالی حاجی رشید اغا وچەند حـساری تر لەم گەركە بو وەك حـساری شیخ‌محی‌الدین وحساری مالی شیخ‌چولی وحسار علی‌ویس‌اغا •

ولە گەركی خانقاە گەورترین حســار دیسان هی باوكی حســن اغــا صالح سوری چاوشلی بو ئەم حـسارە زور كون بو وە لەكاتی هــاتنی محمد پاشای رواندوزی بو هەولیر ئەم حسار هەر بوە بیجگە ئەوەی جیگای دەست گیرانی كشتوكال بو دباخانەیكی تیابو ولەناو وە دابەش سی جی كــرابو بو كشتوكال وە بو میواننداری وە بومال • وئەم حـسارە بەشیكی لە سالی ١٩٣٢ درا بەكری بەخزمیك وەكرا بەخان وپاش سالی ناوبرا وبەناوی خانی قوچــە ناوبرا وبەش دوەمی پاش ســالی ١٩٣٥ درا بەئاشنایك بەكری درا بەخــان بەناوی خانی حسن بیرام شەرتی وەرگرت ــ گەلی كەس وائەزانی بونی ئەم دوخانە میژوی كونــە ــ بو روشــنا كردنی ئــەم بروایە لەم باســە دووام

بی گومان ئەم دوکانە ماوەی (٤٠) سـال کەمتر بە خان ماوەن وپیشتر جیگای کشتوکال بوون وئیستە لە لایان خاوەنە تازەکانی پیش شەش ســــال ئەبی کراوتە دوکانو بازار وە بالەخانە وبەشیکی بچوکی تائیستە بە خان ماوە.

١٧ ـ وینەی چوار گوشەی هەولیر :

پەنجا سـال لەمەوە بەر لە رادەی ١٩٣٠ پیشتر ئەگــەر وینــەی چوار گوشەی هەولیر وەرگیرا بایە ویا تقشەیکی بو بکــرایە چوار کاریــز ئــاو کەوتوبووە سنوری شار ـ کاریزی میری (بلدیە) کە خاوەنەکەی شارستانی هەولیر بوە وئەم کاریزە سەرو چاوەی ئاوی دانشتوانی شاربو وئاوی ئەهات ئەو شار لە دەرگای بازاری گەورە (حوضـیکی ئاوی) بو درست کرابو سەقا بە وەلاغ ئاویان ئەگوزاتەوە مالانی قەلات وهەندی خـانووانی گەرکەکانی کورتەك وزور سال ئاوی زیادی ئەم کاریزە سەوزە وشیناى وەبرنجی لەبــەر ئەکرا لە زویەکانی وارش ویا خاکی گوندی باغمارە .

وە کاریزی دوهەم بە کاریز هەولیر ناو ئەبرا کە خاوەنی ئەم کاریــزە (عطاء الله اغا) بو وە ئاوی ئەم کاریزە ئەگیشە نزیك مزگەوت ونزار گاهی شیخ الله ـ پایز وهاوین لەبەر ئەم کاریزەش سەوزە وشیناى ئەکرا وخەلکی گەرکی خانقــاە وسی طاقــان وە ســـیدا ئــەوی بیری ئــاو لە مالی نەبایە ئاوی ئەم کاریزەی بە کار ئەهینا لەنزیك نەزار گاهی بابەحیدر لەبەرئەم کانیە حەوضیکی ئاو دورست کرابو،وەبەلای رینگا موصل ئەو بەلای بەستوەکەند شیخ قاضی دو کاریزی تر بو یکیان بــە ناوی کاریزە گەورەی مــالی سعید یعقوب اغا ناو ئەبرا وە دو هەمیان بە کاریزی بچوك ناو دار بو لەبەر ئــاوی

ئەم دو کاریزە لە دو جیگا شینایی وبستان لی ئەکرا وە (۳) س باغی میوەجات داریش بەم ئاوە ئاو ئەدرا ولەم باغانە گەلی میوەجات تیا بو وەك ترى ـ هەنجیر ـ هەنار ـ قیس ـ زیتون ـ تو ـ هەتا خوم بە چاوی خوم لە کاتی خوی دیم کە لایکی باغیکیان دار فستق تیا بەبەر هاتبو ولەبەر دەمی ئەم دو کاریزە (۳) س ئاشی ئاوی تیا بو ـ دانشتوانی شار باراش ئاردیان لەم ئاشانە لی ئەکرد •

ولە کاتی ئاو براو ئەم جیگایە کە لایکی تەواوی شاری ئەگرتە هەردەم سوزوە بو وجیگای سیرانگاه بوو لە بهار وهاوین وەگەلی لە دیهات نزیك شار کاریز وباغی تیابو وەك ـ قەتەوی وقونیان ـ وکسنزان ـ وبنەسلاوە ودیهاتی تر کە ئەم جیگایانە یك لە یك جوانتر بون سیرانگاهیکی تواو بوون• ولە ناو مالانی شار پیش سالی ۱۹۳۰ تا ۱۹٤۰ لە هیچ مالی باغو.باغچەی گول ودار نەبو بجگە قصری ملا افندی وقصری عطاء الله اغا تەنها لەهەندی مزگەوت یك دار توی تیا پەیا ئەبو •

وشایانی باسە پیش سالی ۱۹۵۰ نەبسترا بو وەنەبنیرا بو کە لەهەولیر یا لە باغاتی دیهاتەکانی دار پرتقال یا لیمو بکری وەبەر بدات • لەم باسە وا دەرەکەوت کە شاری هەولیر وگوندکانی جیگایکی پیش کەوتو بووە لە کشتوکال بەهەمو رەنگی وە تەمەنی ئەم شارە و کشتوکال بە سال ناژمیری و کەس نازانی کەی ئەم شارە دورست کراوە ولە سەرزەمیند پیدا بووە •

ئەم دەستورەی کشتوکالی کون و ئەم بەرهەمە رنگاو رنگە و ئەم کارو باری جوتە ، ئەم کاریز وە چاوگە ئاوانە لە گەل هەمە چەشن باغو باغچەی جوان کە لەمەوەپیش بووە ماوەی پیش کەوتنی کومەلایتی ئەم

ولاتەیە کە بە سایەی ئەم خاکو خولە دانشتوانی وەلات هەردەم لــە خوش بونە •

و ئەگەر سەرنج بدەین بومان دەرئەکەوی لە (٥٠) ســالی رابوردو تــا ئیــتا بە تەواوی دەستوری کشتوکال وە کارو بــاری گوراوە هـــەروەك کومەلایتی وژیانی گەل زور شتی گوراوە •

لەم باسە ئەو شتانەی دەربارەی کشتوکالی کون وبەرهمی وە ئابوری ولاتی هەولیر نوسراوە وینەیکی تەواوی رابوردەی کونــە زور شــتی باس کراو لە بەندانی پیشو ئەم وەتارە پەیوندی بە ژیانی ئەمرو نەماوە هــەندی شتی تر کەم کەس ماون کە شیتکی کەمو زوری لی ئــەزانن و ئــەم رابودە کونە دەربارەی کشتوکال ئەگەر لە دەفتر نەنوسری پاش چەند سالیك هیچ کەس پی نازانی لەبەر ئەمە ئــەم یاداشـــتە وهــەرپرتوك ئــەو وتــاریك وەنوسراویکی تر لەلاین هەر برا نوسەریك بنوسری وائەزانم پاشچەند سالیك ئەبیتە سەرو چاوەیەکی بەنرخ وبەســود بو باس میــژو وکومــەلایتی • ورابوردەی ژیان لەم ولاتە •

* * *

(بەشی شەشەم)

ئاهەنگ ورابوردن لە کومەلایتی کون لە هەولیر

لەم وتارە باس هەمو چەشنە یاری و ئاهەنگی وچەند شتی تر ئەکری کە پەیوەندی بە رابواردن هەیە •

کومەلایتی کورد لە ناو شـــاری هەولیر و لە گوندەکانی وەلـــە نـــاو کوچەراتی رنگاو رەنگ بەچەند شیوە وە بابت شت بووە بورابوردن ، ئەم کردوانەی کون زوری لە سەر دەستوری پیشوی ئەماوە و دەربارەی ئـــەم کردوە کونانە شیوەی کونی چلون بووە وچون گوراوە بەند دوای بەند لەم نوسینە ئەم باسە رون ئەکینەوە •

١ ـ چیروك :

بونی چیروك لە شاری هەولیر و گوندەکانی بەجی ماوەیکی زور کونە و پیش سالی ١٩٣٠ لە شەوانی دور و دریژی زستان بو رابوردن چـــیروك بیژتن بە کار هاتوە وگیرانەوەی چیروك زور بە نرخ بووە چونکی لە کاتی ناو براو ـــ رادیو ـــ تلفزیون و روژنامە وە گوڤار هیچ یکی نە بووە •

لەبەر ئەوە چیروك بیژی پیاو لە دیوانخانەکان وە لـــە چایخـــانەکان ، چیروك بیژی ژن لە مالان بو گافرەت وە منال چیروکیان بە شەو ئەگیرایەوە•

چیروك وتن پی ویستکی گرنگ بووه بورابوردن ، چیروك بیژی وا بو كه له شاری بو شاریکی تر ویا گوندیکی تر ئەچو بو ئەوەی چیروك بگیریتەوە.

وه ئەم چیروکان له پرتوك وەیا له گوڤار نه نوسرابو ئەوانەی ئـــەم کازەیان ئەزانی وه چیروکیان ئەگیرایەوە له بەریان کردبو .

وه گەلیکیان ئەم زانسته له دایك وه باوکی خویان فیری بیون و یا له چەند چیروك بیژی تر ئەم زانستیان وەر ئەگەرت .

و ئەم چیروکانه هەندیکی مەبەستی وه رەگەزی به رابوردەی شـــاری هەولیر وه ناوچه و هەریمی بووه هەندیکی تری له ناوچەکانی تری کوردستان وەرگیرا بو .

و ئەم چیروکانه هەمه رەنگ و ئاوینەیکی روناك بون دەربارەی ژیـانی کون وه دەربارەی میژوی کورد و پیاوی ناوداری وه پالەوانی ئازای و یـا یادی شەر وجەنگی رابوردەی ئەکرد وه بابەتی تر مەبەســتی بــه دلداری و خوشەویستی بو .

و ئەم چیروکه کونانه جیگای شانازیه وەپی ویستی باس و لیکوینەوەیه له بەر ئەوەی زوریان زانستیکی به نرخی تیا هەیه دەربارەی ژیان و کومەلایتی ومیژوی وەرابوردەی کورد وکوردستان .

و ئەم چیروکه رنگاو رنگانه زور کەمی تا ئیسته نوسراوتەوە وچیروك بیژ له سەر دەستور و شیوەی کون له شاری هەولیر و گوندەکانی له نەمانه له بەر ئەوە پیوسته چەند نوسەریکی شارەزا خەریکی کوکردنەوەی ئـــەم یاداشته کونه بین زو به زو پیش فەوتانی ئـــەم باســـه کونانه که گـــەلیکی

مەبەستی بە میژوی پیش چەند چەرخیك وبنج بنەوانی کومەلایتی وە ژیانی ئەم گەلەیە •

وە شایانی وەتنە کە لە سلیمانی چەند نوسەریك هەندی لە چیروکانی ولاتی شارمزور وسلیمانیان کوکردیتەوە انجا پیوستە نوسەری هەولیر وە بادینان وە ناوچەکاتی تر پەلاماری ئەم کارە بدەن بە هونەرمەندی وبە هیزیکی تەولو

وله کاتی کوکردنەوەی ئەم هەواله کونانە ئەبی هیچ زانستیکی تیا بەگوری ئەگەر پەیوەندی بە میژو بی •

وە چیروکی تر ئەگەر دەست کاری تیا کرا بوریك خستن بە شیوەیك کە خویندوار ئالودەی خویندنی بی بە پەروش •

۲ ــ گورانی وساز (موسیقی) :

گورانی لە شار وە دیهات بە چەند چەشن بووە ئیستەش هەروەك جاران لە باوی خوی ماوە وەپیش کەوتووە ، هەر چەشنیکی ناوی تایبەتی خوی هەیە وەك حەیران ــ لاووك ــ بەستە ــ مقام ــ قوریات بیجگە لەم بابەتە کونانە لە چەرخی ئەم دەورە تازەیە پاش پیا بونی قوتابخانە هەمە رەنگ گورانی قوتابیان پیابووە کە پەیوندی بە گەل وە نشتمان وە وەلات وخویندەواری هیە • وگورانی کون وەك حیران وەلاووك جار بە جار سەرو چاوەکەی لە هونراویك وەرگیراوە وهی تری لە رەگەزوە بوگورانی ریك خراوە ، لاووك وحیران وبەستە وگورانی ترش رنگاورەنگین هەندیکی بو

ئازای و یا بە شانو بالای پیاوی نـاوداری بە کـەلك وتراوە ویـا بـاس هونەرمەندیك ئەکات ویا بودلداری وە خوشەویستی پژراوە .

وە گورانی هەر چەشنیکی ، بابەتیکی لە شوین کاتی پی ویستی بەکار دیت وەك گورانی زمماوندوە شایی وەهەلپەرکی وهی تری لە کاتی دورینەی دەغل ئەوتری (وئەم چەشنە) کە مەبەستی بە دورینەوەی گەنم و جویە رو بە نەمانو وە فەوتانە لەبەر ئەوەی دەستوری خەلـە (دەغـل) کوکردنەوە بە تەواوی گوراوە .

وگورانی پژ هەندیکیان کاریان ئەمە بوە وە ژیانیـــان بـەم ریەوە رابوردووە وە کەسانی تر بو هەوەس بونە گورانی بیژ لە ئاهەنگی تایبـەتی زمماوەندی دوست وبرادەریان یا لە کاتی سەیران رابوردن یا لەجوش دلداری گورانیان وتووە

لەگەل بونی ئەم چەند چەشنە گورانی رنگاو رەنگە لە ولاتی کوردستان کە بە دەنگی خوش وتراوە وە لە چیاو دەشـــت دەنگی داوە ومدلی فرموان کردوە وە مروی ماندوی پی حەساوە وە ئادمم زادی بــە جوش هینــــاوە وە خستوتە باوەش هەوەسو دل خوش شان بە شانە ئەم ئاوازە خوشانە ساز وتەنبوری کوردواری کون بە شیوەیکی پیش‌کەوتو هەربوە وە ساز تەنبور (موسیقی) دول وە زورنا و بلیور ــ و دەف و ساز و تەنبور تیکرا لــە گل گورانی لە کاتی هەر رەنگە ئاهەنگ و زمماوەند و چژن ئەم بەزمە سازە وە خوشە داگیر ساوە .

و شایانی وتنە لە هەمو ئاهەنگی ، لە کاتی سەیران ژن وپیاو دو بــە دو شان بە شان گوبان لە گورانی و دهول وزرنا بووە و لەم ولاتە ئازدارە لە

روژانی بهار بو دەشت دەرچونە بوسەیری خاکی سەوز کە بە هەمو رەنگی گولالەی زرد وسور دا پوشراوە و لەسەر چاوگەی کانی و یا لە سەرو چاوەی کاریز یا نزیکی روبار ئاو ولەقراغ دارستان وروباری ئاو و لە نزیك زەوی کە بە دەغلی سەوز دا پوشراوە لەم شوینە جوانانە کوبونەوەیان بووە وزور جار لەم چەشنە رابوردنە گورانی وتراووە لە گل لیدانی سازو تەبنوروە بە دەست پیکردنی زرنایژ ودەهول لیدان شایی چوپی وراهەل پەرکی رەش وبەلك داگیرساوە •

۲ ـ هەلپەرکی :

دانشتوانی گوندەکانی هەولیر بە شایی ناوی ئەبن وبونی شایی لە ولاتی کورد زور کونە و هەزارها سال لەمەوە پیش پیا بونی لە گەل بونی و دامەزراندنی شاری هەولیر لە یك کاتو سەدیە و لەم گفتە وادەر ئەکەویت کورد لە میژو خاوەنی کومەلاتیکی شەنگ وبەرز بووە •

وشایی لە گوندەکانی هەولیر بە چەند جوریك کراوە وەك هەلپەرکی ـچوپەپی ـرەش بەلەك•و هەر یکە لەم بەزمانە هەل سوراندنی بە شیوەیکی تایەتی بووە ، هەلپەرکی رەش بەلك ئافرەت وپیاو دەست لە دەست شان بە شان هەل پەریون وجار بەجار ژن بە تەنها وەپیاویش بە تەنها ریزیان گرتوە وریزی ژنان بەرامبەر بە ریزی پیاوان شاییان کردوە •

ئەم پیاوانەی بوشایی کردن هاتون خویان بەجل وبەرگیك تازە ئامەدە کردوە ژن وکچ کەبو هەلپەرکی هاتبی جلی رنگاو رەنگی تازەی لە بەرکردوە ، پیاو خوی بە خەنجر وچەك رازاندوە وە ئافرەت بە کەلو پەلی

رازاینەوە ئەوجا دەستی بە هەلپەرکی کردوە لیرەدا وا بومان دەر ئەکەویت کە ئافرەتی کورد بە رابوردەی میژو پیش کەوتو بووە و لە تەرازو ژیان لەگل پیاو لە یك کیشانە بووە •

هەلپەرکی لە کاتی ژن خواستن لە زەماوەند ئەکری هەر وەها لە روژی جەژن وختەنەی منال ئازدار و لە نەوروز وە لە کاتی سەیران وە هەمە رەنگە ئاهنیك ئەکری وە جار بەجار شایی بو بە خیر هاتنی پیاوی گەورە ومناودار ئەکری لەکاتی هاتنی بو گوندیك بو پشیاندانی دل خوش وشایی تەواو روت بە روتی بی تامە وە پەسند نیە ئەگر گورانی لە گل نەبی وە دهولو زرنا بە کار نە هینری شایی بە گورانی خوش وە دەنگی دهول وە زرنا بە تەواوی دورست ئەبی وە وردە وردە شایی کەران بە جوش دین وە هەوسیان بالا ئەکەویتەوە بو ئەوەی کە شایی گەرمو گور بی وهەر چەشنە هەلپەریکی گورانی تایبەتی خوی هیە کە لە گەلیا بە کار دیت و هەر وها چەشنی ساز و تەنبوری دهول و زرنا بو هەر بابەتی هەلپەریکی جیاوازە •

زورشت کە مەبەستی بەرەگەز وبنج بنەوانی کومەلایتی گەلی کورد، لە فەوتانە وە رو لە بزر بونە بە گورینی ژیان وپیش کەوتنی بەلام گورانی ــ وهونرلو ــ وچیروك ــ وهەلپەرکی وە ساز (موسیقی) کوردی هەر بەردەوامە و لەپیش کەوتە •

٤ ــ راو ــ چەك وسواری :

راو وسواری وەچەك بە کار هینان ئەم سی شتە بەپیشەی کونی دانشتوانی شاری هەولیروە گوندەکانی ئەژمیرین • وە گەلی ئەم شارە وە ناوچەکەی بە هەوسەوە ئالودەی ئەم سی کردەوەیە بون وە پیویست بووە کە هەر کەس

فیری سواری ولاغ بیست وەرم بازی بە ئەسپ بکات •

فیر بونی ئەم کارە تەنها بو هەموموس وە رابوردن نەبووە لەبەر ئەوەی بە پیوستیگی گرنکی کومەلایتی وژیان دانراوە تەنهـــا ســـواری ولاغ بو ئاموشو وەگەران وەکاروان بە کار هاتووە وهەر وها سواری زانین زور پی ویست بووە بو کاتی شــــەر و جەنگ و بو پاریزتنی وەلات لە دوژمنی • وسواری باش وە لی کەوتو لەهەمو کاتی لە شەر سەر کەوتو بووە •

شارستانی هەولیر وجی نشینی گوندەکانی زوربەیـان خـاوەن چەك بونە لە چەرخانی پیشو ـ رم ـ تیروەکەوان ـ وە شمشیر ـ وە خەنجەر لە شەر بە کار هینراوە وە پاش پیا بونی بارود تفنگ وە شەش ئاگر بونە چەکی شەرکەر وە تفنکچی باش لە کومەل ناو داربووە • وچەکدار نیشانیان دانـاوە لە گورەپانەکانی نزیك شار ویا نزیك گوند وەمەبەست لە مەوە ئەوە بووە کە بزانری کام کەس نیشان گری باشە وە لە لایکی تروە بو ئەوەی گەنجەکان فیری تفنگ هەلگرتنی وبەکار هینانی بین •

ولیرەدا پیویـــستە کە خوێندەواران روشنا بکرینەوە کەخەنجر هـــەل گرتنی لە کاتی خوی زور بە پیویست دائەنرا وە زربەی پیاو لە شــــار وە دیهاتکان خاوەنی خەنجر بون وە لە شاری هەولیر چەند کەس بو کە کاریـان خەنجر دوروست کردن بووە •

سەرەتای سواری وچەك داری دانشتوانی شاری هەولیر وە گوندەکانی وەك جی نشین وەك شارستان وە لادیی تری کوردستان زور کەسیان ئالودەی راو کردن بونە •

وەراو بە چەند شیوەیك کراوە وەك راوی کەروشیك بو پیك هاتنی ئەم چەشنە راوە پی ویست بە چەند سواریك بووە لە گل دوسی تاژی رست کراو ئەم سوارانە چوینە سەر زەویك کە ئەم نیچیری تیا پیا ئەبی لە کاتی گەیشتن بو سنوری زەویك سوارەکان پەرتەیان کردووە وە ئەم خاکە یان هەل پشکتووە بە گەران وسوران سوارەکان قەد بە قەد تەماشای زەویەکە کراوە تا کەرویشك لە لانەکەی دەدیتراوە وە یاهەلاتووە انجا تاژی (تانجی) رست کراو کە جەلەوی پەتەکە بەدەستی سواریك لە سواران بووە تاژیەکەی بەرەلای کردوە بە دوای کەروشیك وە ئەم سوارە بە دەنگیکی بەرز ئەی وت (دیار دی) ئەی ئەمەتە وادەرکەوت ، و مەبەست لەم بانگ کردنە کەسوارکانی تر ئاگەداربن و لە هەمو لایك تەکانی ولاغیان بدەن وە رابکەن بە دوای نیچر و دەوریەی بدەن نەك بزربیت و یارابکات و یالە پەنا پنچگی خوی گوم بکات وەسوارەکان دو بەدو تاژی ویا لەدەورویشتی نیچیرکە ئەخولانەوە تا تاژیك کەروشیکی ئەگرد لەوکاتە دەست بەجی سواریك لە ولاغی دائەبەزی وسەری کەروشیکی ئەبری وە لاشەی تە واوی کەروشك سواریك ئەیبەستە پاشکوی ئەسپەکەی : وگوشتی کەروشك زور جار لە گل پلاو ساوەر ئەکرا بە چیشت وە پیستەکەی لە سەر رایخ وە دوشك بەکار ئەهات ویا بوسەر زینی اسپ وجار بە جار بو بەرگی فەروا بەکار ئەهینرا ومراوە ئاسك (مامز) بەهەمان دەستور ئەکرا تەنها ئەوەی پیوست بو ئەم تەرحە راوە لە روژی پاش باران ئەکرا بو ئەوەیی زەوی وزار قوربی تا سمی مامز لە قور گیربی وە بچقی تا بە تەواوی نەتوانی باز بازانی بکا وەهینری راکردنی سست بیت وە دەرفتی ئەبی خوی لە تاژی بزر بکات بو ئەوی تاژی پە لاماری بدات وە بیگری وە سواری لە ولاغ ئە هاتە

ئواری که ئەم نیچیره له دەوی تاژی ومربگری ومسەری بیری •

وچینه راوکەری تر به تفنگی (چاخمخدار) راوی ئاسکیان ئەکرد •

پیش سالی ١٩٣٦ ئەی پیشی (٥٠) سال چوار دوەرەیی هەولیر گەلی
مویکانی کەرویشکی تیا پیا ئەبو ومزورگ و هەلەتی چوار کوشەی شار
ەك خاکی رەشکین عینکاوه شمعون ئاوا ـ سوری ـ پیرزین ـ پیرکوت
ـ ملا ئومر بنەسلاوه و کسنزان ـ لەم شوینه نزیکانه بەروه هەر لاریگا لات
دایه چاوت به مامز ئەکەوت و زوربه ساتای گەلی مال لەشار فەرخه مامزی
ه دیاری بو ئەهات و له ناومال به خیوی ئەکرا •

ورده ورده ومسال دوای سال ئەم جەنەواره جوانه بەرمو نەمان چو به
یابونی تفنگی تازه وه اتومبیل کەراویان پی ئەکرا وئەم راو چیانه بەبی
ەروا هەتا لەکاتی (ئاووس بونی راویان) هەر ئەکرد مامز راو ئەکرا ولە
گی بیچوەکەی ئەفەوتا و فەرخه وکار مامزیش بەزندو راو ئەکرا ئەم جوره
اوه بی ئامه و ئەم هەلەمەته گرو گەرمه به دوای ئەم بی زمانه بووه ماوەیی
ەوتانی ئەم زنده واره جوانه •

وەئیسته له شوینانی لاچەب وزور دوره ئاوای تاك تاك کەروویشك
یه و له ئاقاری دیهاتی شاخاوی وەهەلەتی زور دور جار به جار چاویان به
امز ئەکەوی •

وه گەلی درنده وه دعبای تر له دیهاتانی نزیك شاری هەولیر بو وەك
یوی وچەقەل وچەند تەیر توالی زور قەشەنگ وه جوان ئەم جانەومرانەش
رش هەمان بەزمی راوه کەرویشك بوون به کار هاتنی چەند چەشنه چەکی
ازه هه ئاسیان لی بری ولەم خاکه هەندیکی دور کەوتەوه پاش فەوتانی

تاخەمیك زوری • و لە گوندانی چیا حیوانە کیوی راو ئەکرا بو گوشـ
وچەند بابەت دەعبای تر لە بەر پیستس راو ئەکرا ئەم درندانەش لەم کاتە
زور کەمی ماوە ئەگەر لە هەندی لوتکە شاخی بەرز جار بەجار چـاوی
بکەوی وزربەی ئەم زندەوەرانی بە هەمە دەردی چەکی تازە زوریـان لە
چون •

وەتەیر وەهەندی زندیی تر بەتەلە ــ وەفاق ــ وەتور راو ئەکرا و
ــ کەو ــ کوترە کیوی ــ قەتی ــ رەشولە کوشکە (چولەکە) وقەلەرەش •
وەدو تەیری گەوری زور جوان کە بەچرك وحەبارە ناو ئەبران لەکا
درەوی خەلە لەناو زەوی وزار پیا ئەبون وچرك لە گەورەی وەك علی‌شی
نەبو وحەبارە لەمریشك بــە لا تر بو ئــەم دو تەیرە پاش ســالی ١٩٤٥ ز
کەم بینراوە •

وبە سایەی تفـنگی تازە کەو لە چیا وبور لە دەشت هەمیشە نوش دەر
بەلای کەم بونە و زور دور نیە ئەگەر پاریزیکی توند و توش نە کری پـا
ماوەیکی کورت بنەرەتی ئەم دو نگارە جوانە لە ئاسـمانی کوردســتان دو
پی دیت •

راوچی کون زوریان بو هەوەس و رابوردن ئالودەی ئەم کار وە بەز
بون کە توش ژ انیکی خوش بن ســەرەتای تەندروستی لەش وە ئاســودە
هوش و هەل پشکوتنی دل وە سازی گیان •

وە مروی تر خەریکی راو بونە وئەم کارە سەرمایەی ژیانیـان بو
نیچرەکانیان لە بازار فروشتوە و بە سایەی ئەم ئیشە راوچی خوی وە مـا
منالی ژیاوون هەندی راوچی کاری تریش بوە وهی تر تەنها بــەم کارە

دوەیە بەریوە چون ، تا ایستە کەسانی وا هەیە بە دەوری دائم خەریکی وە تەیرە وبازاری گەرمە وپاریکی باش روژ بە روژ بە چەنگ ئەکەوی.

بیجگە لە راوی تیر وە توال راوچی تر پاش سالی ١٩٥٠ کەم بونەوە خصوصی رلوکەری کە راووە بو رابوردن ومەهوس ئەکات .

ـ یاری کردن :

یاری و یاوازی کردن ئەم کارە پاشماوەیکی میژوی کونە لە هەولیر ە دیهاتەکانی یاری (ریاضە) هەر بووە پیش پیا بونی قوتابیخانە گەنجەکانی ار وە دیهات گەلی چەشنە یاریان کردوە لە کاتی دەست بە تالی و یالە کاتی ەیران لە روژانی بهار و ئەم یاریانە دو بابەتن یاری لەش (ریاضەی بەدەنی) ە یاری دەست .

یاری لەش تەنها کردوەی گەنج وهەرزەکار بووە وئەم یاریانە چەند چەشنو بەت بونە وەك ــ را کردن ــ باز بازانی ــ پشتی پشتی ــ قاشــو ــ و ت پەتین ــ و گوریس راکیشان ــ و توپ توپانی ــ وە زور یاری تریش ە یاری تایبەتی لە لایان سواری چاك بە چەند شیوەیك کراوە .

وەبابەتی دوەم یاری دەستە هەندیکی بە روژ کراوە وە زربەی تری شەو دیوانخانەکانی شار وە دیهات کراوە ئەم یاریانە لە شەوانی زستان زیاتر راوە لە بەر دور و دریژی شەوی زستان وە لە لایکی ترەوە لە مانگانی تری ال بە روژ کار وباری کشتوکال بورتە ماوەی ماندو بونی خەلك چونکی روژ خەریکی ایشو کاریان بوون .

هەر وەها لە زور چایخانە وە قاوەخانەکانی شار هەمیشە ئەم یاریـــ ئەکرد .

یاری دەست تەنها بو گەنج وجاحیل نەبو بەلکو زور بابەتی لە لایـ پیاوی گەورەی بەریز بە پەروشەوە ئەکراما وەك داما ــ ظرف وفنجـان یاری انسگوستیلە ــ (مەتقلی بەرد) یاری فنجان ــ بالیفانی .

وەشەرە گەرك لە لایـان گەنج ئەکرا وەك یارمك کـە بزانری کـام ئەزایە ئەم شەرە گەرەکە بە چاوی برایتی وخوشـەویستی ئەکرا بـە هـ جوریك پەی وەندی بە کینە وەرقە بەری و ناخوش نە بو .

و یاری تر بو بو منالی ساوای گەنجی تازە پی گەیشتو وەك ئاش قولا بو کچ ــ و یاری تیغ تیغانی ــ و یاری کەلای بەرد بو منالی کور ..

وا دیارە ئەم چەند بابتە یاری لەش وە یاری دەست وە یاری منالان کە ئە جورە یاریانە زوریان بەجی ماوەی میراتی ئەم خاکو خولەیە بیجگە لە یـار دومینە وەتاولی واندەر ئەکەویت کە لە جیگای تر وەرگیراوە .

لە ستونەکانی ئەم وتارە و لە دو زنجیرەی پیشوی ئـەم باســە لـ توانامانداا رابوردەی هەوالی ژیانو کومەلایتی ئەم شارە تان بو باس کراو ئە دەستوراتەی ژیان بنج و بنەوانی وە رەگـەزی ئەگەریتـەوە باشـــماوە دانشتوانی کونی ئەم شارەکونە هەزارها سال پیش ئەمرو هــەر چەند ئـە زانستانە بە تایبەتی پیوەندی بە ولاتی هەولیرە لە گەل ئەمشدا ئەم روالا و ئەم کردەوانە ئاوینەیکی تەواوە بو روشنا کردنی کومەلایتی گـەلی کور

ونشتمانی ئەم خاکە لە هەریم وە ناوچەکانی تری کوردستان •

وپاشماوەی ئەم وتارە خوا یاربی دەست لە قلم هەل ناگرم تا بە تەواوی هەرچی لە بیرو یادم بی کە پەیوندی بە دەستوری کونی ژیـان وهـەوالی رابوردوی هەولیری هیە تاکوتایی پی دیت و مـەبەست لە لە ئەویە کە ئـەم یادگارە بو دوا روز سەر وچاوبکی بە کەلك بی وە کەسودیکی تەواوی هەر بمینی •

✶ ✶ ✶

(بەشی حـەوتەم)

چەند لاپەرێك لە نوسراوی هەندی نوسەر دەربارەی هەولیر

« شاری هەولیر لە کوندا وەك هەندی نوسەر باسیان کردوە » ئەلین هەولیر شارێکی زور کونە لەگەل کاروانەی فەلەك چەرخەکەی سوراوە ، و نوسران ئەلین ئەم شارە کونترین شارە لە سەر زەمین هەتا ئیستا ماوە . ئەم شارە کەس نازانی کەی دروست کراوە ، ئـەوەندەم لی زانیوە گـەلی لـە نوسەرانی میژو (تاریخ) ئەلین ئەم شارە شەش هەزار پیش (میلاد) دروست کراوە بە پێی ئەم گفتە ئەی ئەم شارە هەشت هەزار سال تا ئیستاوە هـەر بوە. بەلی گەلی شاری کونی تر بوە بەلکو لە هەولیریش کونتر بەلام تـا ئیستا هیچ کونە شاری لە ماتە بە دروستی نە ماوە .

روژی لە روژان وچەند سال لەمەوە پیش لە گەل برا کوردیکی ئاشنا بەمیژوی کوردستان باسی شاری هەولیرمان ئەکرد ، ئەم برایە ئەلی ، بەپێی هەندی نوسینی کون وا ڕوشنا بوە کە هەولیر پیش بە بدابونی زەردەشـت دانیشتوانی هەولیر لەسـەر ئاینیکی کونتر بورنـە وئەم ئاینـە هـەر خوا پەرستی بوە «وئەلی» کورد لە هیچ کاتیك بت پەرست نەبوە،وە لەم بەشە وا باسی هەولیر ئەکەین هەر وەك لە نوسینی هەندی نوسـەوانی کون وەباس هاتوە .

۱ ــ « یاقوت الحموي »

له نوسراوی «معجم البلدان» لاپەرە ۱۸٦ بەرگی (۱)،له بابەت هەولیرەوە وتوتویه « هەولیر شـــاریکی زور کونه ، وقەلاّیەکی ســـەختی هەیه وه لـــە دەوراوپشتی ئەم قەلایه چەندەها خانووبەرە دروست کراوە چوار دەورەی شورەیەکی مەزن وخەندەقیکی زور قوله تەنیوی قەلاکەی لەسەر گردیکی بەرز وله ناوچەی قەلا بازارو مزگەوتی تیا بلاوه • ئەم قەلایه « ئه شبهیته » قەلای حلب گەرچی لەم زور مەزن تره ، وولاتی هەولیـــر مابەینی هـــەردوو زی ئەگریتەوە » •

دیسان ئەلی «ئەمرو شاری هەولیر شاریکی گەورەیه له پالی دوروژی وله خوار قەلاوه بازاروه قەیسـەری وخانوی زوری تیا دروست کراوه ». هەروەها بووه ومظفرالدین زور یارمەتی هەژار وبی دەستەلاتی داوه ولای ئەم کەسانه ومظفرالدین زور یارمەتی هەزار وبی دەستەلاتی داوه ولای ئەم کەســـانه « شخصیکی » خوشه ویست بوه •

دانیشتوانی ئەم شاره کوردن ، وبیجگەلەقەلای گەوره چـەند قەلای تر هەیه، ئاوی خواردنەوه له بیروکاریزەکان هەل ئەگونجی ، ئاوی سازکاره دەوراوپشت جیگای کشتوکاله، بەلام میوەهات له چیای نزیکەوه بو شاری ئەهینری •

مەودای هەولیر وبغداد حەوت روژروشتنه » •

۲ ــ له نامەی « الحوادث الجامعة والتجارب النافعة »

که « ابن الفوطی » نوسیویه • دەربارەی هەولیر له لاپەره ۹۸ ووتویــه له ۱۷ شوالی سالی ٦۳٤ هجری خەبەر گەیشـته اربل کەمتولەکـــان دەرەوەی

شاریان گرتوه وئەیانەوی شارەکەشی بگرن • پەیدا پەی دانیشتوانی شار سنگەرەکانیان پتەو کرد و خەندەقەکانیان پاك کردەوە •• میری شارەکە وعلمای دین فتوایان دا کە سالی ئاوبراو شارو وپاراستنی شار ئەبی بکری وئەو کە سانەی ئەیانەوی بچنە حەج ئەبی منعیان بوسالی ئاینده جیفن • مغولەکان هیرشیان هینایە ئاو بە لە شکریکی زورەوە و«مەنجەنیقیان» دامەزراند بەرامبەر شورە سەختەکەی اربل • توانیان قسمیکی بروخینین ولەشکریان داخلی شارەکەبو ودانیشتوانی دەشتەکە هەمویان رویان کردە قەلای هەولیر وقەلاکەیان بەند کرد بەرامبەر بە دوشمنی • لە سەرقەلا لە شکری کورد بەرامبەر لە شکری دوژمن وەستا شەریان بە توندی کرد هەر چەند مغولەکان خوازەوەی شاریان ویران کرد وسوتاندیان لە قەلاوە بە مەنجەنیق بەرامبەر بەو پەلامارەی مغول وەستان • وزوری لەشکری دوژمن خەریك بوقەلا بگرن بویان نەکرا • هەروەها چەند مانگیك بەم نوعە نەیان هیشت دوژمن قەلا بگری ••• هەتا عسکری « خلیفة » لە بغداوە بەری کەوت بویارمەتی خەلکی وولاتی هەولیر بەلام لە پیش گەیشتنی لەشکری « خلیفە » دوژمن گەراوە دواوە •

٣ ــ لە نوسینی « المنشیء البغدادي »

کە لە سالی ١٢٣٧ هجری نوسراوە بە فارس ولە طرف ماموستا عباس العزاوی گوراوە بوعربی « لەلاپەرە ٧٦ ، ٧٧ دەربارەی هەولیر هاتوە » لە التون کوپری وبو لربل هەشت فرسخە •• واربل ولایەتیکی کونە •• لە زەمانی کوندا ئاوی زور بوە ، ئیستائاوی کەمە چونکی زورجوگەیەك کەئاوی پیائەهات فەوتاوە شارەکە بە شیکی لەقەلا دائەنیش ، نزیکەی هەزار

ماله وله خواروی قەلاش چوار هەزار مال هەیە • شارەکە دارو درختی کەمە بەلام زراعەتی زورە وله چیاوە میوهاتی بو دی • مزگەوتە کونەکەی روخاوە بەلام مناره بەرزەکەی هەتا ئیستا هەر ماوه •

له هەولیرەوه به س۳ فرسخ دی عەنکاوه هەلکەوتوه هەموویان له سەر ئاینی مسیحین وه حاکمیان لەخویانە • ئەما خەلکی ناوشار اسلام وشافعین•

٤ ـ « قاموس الاعلام »

« به زبانی ترکی له استنبول له چاپ دراوه • دەربارەی شاری هەولیر ئەم باسه لی وەرئەگرین» شاری هەولیر هەشتا کیلومتر له موصلەوه دوره• وبەینی لەگەل کرکوك هەفتاو پینج کیلومترە قەلای شار که له سەر گردیکی بەرز دروست بوه شورەیەکی له دەوارو پشتە وچەند گەرکیکی تر له خواروی قەلاوه خەلکی تیا دانیشتوه

قەلاکەی زورکونه وەك پولایه • اربیل وه یا اربل ناوی کونی ئەم شارەیه •له چەرخەکانی کوندا شاریکی مەزن بوه لەنزیکی شەری گەورەی• اسکندر ودارا بەرپابوه ، له ناوچه و دەوراویشتی زور جیگا هەیە که چەند « اساری کونی » لی ودەرکەوتوه •

دانیشتوانی زوریان موسلمانن ونزیکی هەندە هەزار اسلامی تیاکێبوەتەوه وس۳ هەزارو شەش سەد کەسی « مسیحین » •

« واده ئەکەوی کە قاموس الاعلام دی عنکاوا کە مسیحیەکانی کوردی تیا دانیشتون ئەویش لەسەر ژمارەی دانیشتوانی هەولیر هاوه ته قەلەم »•

« خەلکی هەولیر کوردن ولە دەوراو پشـتی نزیکـەی سـە۳ هـەزار وچوارسەو کوچەری خیوەت نشینی هەن » •

وادیارە لە بارەی کوچەرەوە کە لیرەدا باس کراوە ، ئەم « روایەتەی » لەکەسانی تر وەرگرتوە کە شاری هەولیری لەبەهارا چاو پی کەوتومە چونکی هەتا چل سال لەمەو پیش تەنیا لە مانگانی بەهارا کوچەر ئەهاتنە دەوارویشت شار وزوریان لە خیل «بولی» بون ، وئیستا هاتنیان بە اندازەیەکی کـەمترە وە لەبەر ئەوەی زور دیهـاتی دەورویشتی شـار ئەکیلری بەیـار بوخیلـە هات بە چەندك ناکەوی •

٥ ــ لە نامەیەك لە بابەت « مژوی اشوریەکان »

کە لە بیروت چاپ کراوە لە لاپەرە ۱۰۳ــ۱۰٤ دەربارەی شاری هەولیر باس ئەکا • لەونوسینە بەشیکی ئەنوسینی • «دکتور منکانا ئەلی » شـاری اربل رولیکی گەورەی لەزەمانی کوتا بوە لە سـەرو وخواروی دجلە ••• وزور کەس کە لەکوندا زەروەشتی بون لە قرنی یەکەمی میلادی بونیـە بـە مسیحی ئەمانەش زوریان•• تجار وصنعەت کاری تر بون ومك ئامنگە روجولا ودارتاش ••• هەروەها اربیل بوە مرکزی ئاینی مسیحی ••

لەم نوسینە وادیارە کە وولاتی هەولیر وشاری لەسەر ئاینی زەردەشتی بونە ولەقرنی یەکەمی میلادی هەندی لە زەردەشتیەکان ئاینیان بوتە مسیحی وئەوانی تر هەر بە زەردەشتی ماونەتەوە • وە لە نوسـینی نوسەرە کانی تـر داوەر ئەکەوی کە ئاینی اسلام لەوەختی « خلیفە عمر بن الخطاب » بلاو بوە ئەوە لە وولاتی کوردستان زەردەشتیەکان هەمو اسلامیان قبول کردوە لـەم

وولاتەدا ومسیحیە کوردەکان زوری بون اسلام وهەندیکیان لەسەر ئاینی مسیحی مان تا ئەمرو •

٦ ـ لە نوسراوی « ارض الخلافة الاسلامیة »

جغرافیەك کە لە کمبردج نوسراوە لە لاپەرە ۹۲ لە بابەت هەولیرە وە هاتوە « ئەم شارە کونە بە اربلا ناو براوە وئەکەوێتە بەینی زێی گەورە وزێی بچوك ، لە کوندا ریگای کاروانی بازرگانی بوە وقەلا یەکی سەخت ومەزن هەیە کە لە سەر گردیکی زور گەورە دروست کراوە ولە چوار دەوری شورە وخەندەق هەیە • لە ناو قەلا بازاریکی بوە لە زەمانی خویدا کونترین مزگەوت لەم شارە بە مزگەوتی « دەست پەنجە » ناو براوە کە لەسەر بەردیك وینەی دەستی هەلکەزراوە مزگەوتی « پنج ئەنگوستە » •

لە چەرخی حەوتەمی پاش عیسی ئەم شارە زور پیش کەوتوە وردە وردە گەورە بوە • ئەم شارە بە کشتوکال بە ناوبانکە بووخەلەو وەغلو دانی زوری تیا کوکراوەتەوە •

٧ ـ دورثی ماکای کە نوسرەیکك انکلیزە

ولەبابەت شارەکانی عراق نوسیویەتی لەلایەن یوسف یعقوب مسکونی ترجمە کراوە بە عربی « مدن العراق » لە لاپەرە ۱۳۷ ، ۱۳۸ ، ۱۳۹ دەربارەی هەولیر باسی کردوە « شاری هەولیر کونترینی شارە ولە زمانی اشوریەکانەوە هەتا ئیستا کونە شاری وەکم شارە ماوە لە دەشتی ئەمشارە دارا

ملـكى فرس شـەر لە گـەل ئەسـكندەر قەومـــا ســـالى ٣٣٠ پيش ميلاد ، شارەكە گرنگترينى شوينى قەلايە » ، ديسان لە ديباجەى كتيبەكـە ئەلى ناوى هەولير « اربا/ئيل » يانى جيگاى چوارخوا ، وەلە زەمانى بابليە كانيش جيگاى « عەشتار ، لە هەولير بو ، ئەو نوسينەى كە سنحارب ملكى اشورەكان نوسيويەتى « ئەلى من كە ملكى سەر زەمينى‌ا واشـــورم س٣ روبارم هەلكەند ، وباسى گەيشتنى انگليز بو هەولير باس ئەكا كاتى لـــە شكرى تورك وولاتى كركوكيان بەجى‌هيشت بەرەو ســنورى موصل چون هيچ شتيكيان لە پيش لەما بگەنە هەولير وپى‌لى‌ئەنى كە لەهەولير توشى گيزو گرفت بون وبويان لەسازا حكمى ئەم شـارە بكـەن بە يارمـــەتى خو ولاتيەكانى كەدەستەلاتيان هەبو وريان بوئەمان خوشى‌كرد .

وستـر هاملتون ديسان نوسراوبكى بە انگليزى چاپ كردوە كەدوسال لە عراق ماوە وەريگاى هەولير وەرواندوز كردوتەوە ونوسراوەكەى بەريگايك لە كوردسـتان ناوبراوە وكابتن هاى حاكمى سياسى بەريتانى ناوچەى هەولير كە دوسال لەهەولير كار بەدەست بو پرتوكيكى دور ودريژى نوسيوە وبەشى زورى ئەم نوسراوە هەوالى هەولير لە سالانى ١٩١٩ تا ١٩٢١ ئەكات وئـەم نوسراوەش چاپ‌كراوە ئەم نوســراوە هەرچەند زور باس ولاتى هــەوليرى تيايە تەنها ليرەدا ناونيشانى ئەم نوسراوان بوخوينەواران روشنا كرا لەبەر دورو دريژى ئەم‌باسـانە لەتوا نابنە كەليرە بنوســريتەوە ــ وەدوبـارە ئــەم پرتوكانە چاپ كراوەن خوينــەوارن ئەگــەر پى ويســتيان بى ئەتواتن بى بيخوتنەوە ، بەلام ليردا نوسينى چەند نوسراوكى اوروپى تر ئەنوسـينەوە لەبەر ئەوەى نوسراويان بەسانا بەچەنگ ناكەوى .

٨ ــ مستر لونگریك له نوسراوەیدا

« میژوی چوارچه رخه‌ی نوی عراق » ماموستا جعفر خیاط کردویه به عربی له زور جیگا باسی هەولیری کردوه وهاروەها دەربارەی حکمداریەتی محمد پەشای رەواندزی باسی ئەکا لەلایەرەکانی ١٢٢ــ١٦٩ــ٢١١ــ٦٢٢ له باب‌ته ئەو شەرانەی که له ناوچەی هەولیر بەرپابوە . ودەری ئەخـــاکەم ئەم شاره له هەرشەریکدا نه توانراوه بیگری.ودەری ئەم‌خاکه عوسمانیەکان لەگەل هەموهیزیان زورجار توشی گیروگرفت بوینه وبوریان‌نەکراوه ئەم شاره دەشـــونتانی دەوروپشتی لەکوردســـتاندا بەتەواوی بخەنه ژیـر حوکمی خویانەوه .

٩ ــ « له نوسراوی » بکداد ستی اوف پیس

له نوسینی ریچرد کوك لەزور جیگایدا ناوی هەولیر هاتوە. لەم نوسراوه دا مغولیەکان زور جار وەستوپانه هەولیرو وولاتەکه بگرن سەرنەئەکەوتون. ولەم ناوچەیەدا زور شەر له بەینی مغولی وەله شکری اســـلامی قەوماوه . وباسی‌شەری سەرکردەکانی ئەم ناوچەیه ئەکا لەگەل عـــمانیەکانا لەنـزیکی شاری هەولیرەوه .

١٠ ــ ویلوسون له نوسراوی « میزو بوتامیا »

له سالی ١٩١٧ تا ١٩٢٠ که لەمیژوی عراق ئەدوی لەزور جیگـــا باسی هەولیر ئەکـــا دووســـال لەوولاتی هـــەولیر بوه وباسی شـــەری انکلیـــز وعـــمانیەکان . وادیـــاره میژوی ئـــەم س٣ ســـال باســـی ئەکا وئەلی لـــه

زەمانی ئنگلیزەکاندا هەولیر کرا بەلیوا وتشکیلاتی اداری تیا دامەزرا پاش سالی ١٩١٨ ٠

نوسینی هەندی لە « رحالەی » ئەوروپی دەربارەی شاری هەولیر ٠
گەلی لە نوسەرە بیگانەکان لە کوردستان وە یا لـە عراق پیش ئیستا گەراون وسوراون ولە نوسینی ئەمانە ولە نامەیانا کە لە پاش گەرانەوە بو وولاتی خویان نوسیویانە ، گەلیکیان دەربارەی هەولیر باسیان کردوە لە نوسینی ئەم نوسەرەرانە لەم بەشەدا بە شەیەك بوخوینەوارن پیشکەشی ئەکەین ٠

١١ ــ « رحالەی » بریتانی ٠ جاك ستون

کە لە قرنی هەژدەهەمدا لەگەلی شوینی عراق سورراوە ئەلی « لە التون کوپریەوە کەتی‌پەرین گەیشتینە دەشتیك کە زورجوان سەوز وبەکشتوکال وگەنم زەمینی داپوشرابو ، پاش چەند فرسخەیك (میل) گەیشتینە هەولیر وادیارە ئەم شارە لەکوندا زور بەناوبانك بوە چونکی بەشی زوری شارەکە لەسەر گردیکی بە رزە لەقەلایەکی سەخت لە لای روژ ئاوای اربل لە نزیك شار چەند چالیك هەیەوا دیارە چالی نەوتە وە لەنزیك ئەم شارە گەورە ترین شەر لە کوندا روی داوە کە شەری داراو اسکندەر » دیسان ئەلی « لە اربلە وە گەیشتمە شاریکی بچوك کە (عینکاوا) ناو ئەبری لەوی‌وە روەو بە دی کەلەلك لەگەل کاروان کەوتمە ری ٠٠ » ٠

١٢ ـ میبرسون له نوسراوی

« بو وولاتی (بین النهرین وکردســـتان) دەربارەی هەولیر ئـــەلی اربلا ناوی ئەم شارەیە کە ئیـــتابە اربیل ناوئەبری » هەولیر لایەکی هـــەوی گردی بچوك وخوی لەوە شتیکا ولە پشتەوە شاخە بە ریزکان دیارە « ئەلی » کاتی عەصر ئەبو گەیشتمە ئەم شـــارە روژی لە روژانی بە هاری بە باراندا ، هەورە ترشقە وچخماخە زور بە توندی وبارانیکی زور دای‌دا لـــە کومـــەلە هەوریکی ترســـناکی رەش ، روژیکی زور بە هیبەت بو کە خلیقەتی خوا بە بیری ئینسان دینی • ئەوەش شـــاناپە بـــە هەولیر چونکی ئـــەم شـــارە لە کوند بەناوی شاری خوای عەشتار اربل ناوبراوە • وا دەرئەکەوی زور ئاثاری اشوری لەژیر قەلادا هەیی • وەختی خوی معبدی هـــەولیر نزیکەی هەزار سالە جیعبدەی هەمو وەیا زور لەمیلەتان بوە • هەولیر لەکردســـتانی خواروە وخەلکی شارەکە زبانیان کردە لهجەی موکری ئەدوین ، ئەم شـــارە لە زور زەماندا وتایبەتی لە زەمانی هەندی لە شاهانی اشـــوری پایتەخت‌بوە وزور وەختیش پایتەختی ئاینی‌بوە و ناوی شاربە اربائلو ناوبراوە واتە شاری چوارخوا ئەم شارە پیش س٣هەزار ســـــالیش هەربوە لـــە وەختی حکمی مادیەکان واشـــوریەکان وفرث وروماں وعرب ئەم شـــارە هەروە کوئیـــتای دروست‌بوە وبگرە زیادیش بووە •

ملک، اشوریەکان زور بروایان بە هەولیر بوە وبە شـــــوینگای حەج ناسراو ملکی اشوری بەناوبانك سنحاریب سالی ٦٩٢ پیش میلاد هاتوتـــــە حەجی‌کردوە کەخوا موفقی بکات لە شەرەکانیا • لەپـــاش اشـــوری هەولیر لەژیر حکمی مادەکاندابوە • هەروەها لەوەختی زور لەحاکم وشـــاکان بـــە

شوێنکە پیروز وناوبانکی‌بوە ‎٠٠‎ زور سەراودەراو هاتوتە سەر ئەم شــارە لەبەر ئەوە گەلی کونە شوێنی‌وە جیگەی عبادەت گاهی عەشتار وزور شوێنی تاریخی تر کە ئیستا کەوتوەتە ژێرخاك ‎٠٠‎ » ‎٠‎

‎١٢‎ ـ رۆژهەلات ناس هولندی (مالیبارد) ناو

دەربارەی شاری هەولیر لە نوسراوی خوی باسی ئەکا وئەلی « ئــەو شارە کونانەی کە لە سەر زەمینی بونە هەمو ویرانبون تەنها شاری هەولیر یەکیکە لەو شارانە کە لەگەل چەرخەی فەلك سوراوە وئەم شارە مەزنــە بەرامبەر هەمو کارەسات وفەلاکەت بەرانگیر بوە وە راوەستاوە ‎٠‎ بــەلای کەمەوە ئەتوانین بلیـن‌ـ(ە)چەرخی زەمانەی‌دیوە ولە(تەورات) بە اربائیلا ناوی هاتوە ‎٠‎ ئەم شارە پیروزە کە بەدیمەنی شورەکان وقەلایا شاناز و ســەر بەرزە وەك شیریکی پولا لەسەر بناغەی عەرد وروست بوە کە بە رزای لە سی ‎٣٠‎ م پتر ‎٠‎ وچواردەوری دەشت وهەردیکی بەریل وگەورەیە ‎٠‎

لە شوینکی سەخت وزور قەلا لە سەر گردەکان کە زور لە میژو نوسان ئەلین ئەو گردو تەپولکانەی دەوروپشتی لەوەختی خویدا سەنگەری شــەر بوە بوپاریز گاری هەمو پەلاماریکی بیگانە » ‎٠‎

«ئیمە ئازانین ونەمان دیوە هیچ شاریك وەپاشاخیك بەرامبەر بە دەورانەی فەلەك ‎٠٠‎ چەرخ‌مابی وەك شاری هەولیر بەو سەربەرزیەوە لەجی‌ی خوی بلند وئەم چــەند زەمــانە وەکو بلی تــازە دروست کراوە ‎٠‎ ئیستا ئەبینی کــە دیوارەکانی چەند گەز پانەو درگاکانی زور تاریك ئەلی ئەم شــارە هیــچ نەگوراوە وهیچی بە سەر نەهاتوە ‎٠‎ لەگەل ئەمەشدا شاری هەولیر تازە کــە

بەخوارقەلاوە دروست بوە لە سەر نەخشە ، تازە ئەویش یەکێکی بیگانە سەر لەریگاو شوێنی دەرناکا •

ئەم شارە میژوی‌یە لە پیش اشوریەکان مەبەلەندی ئاینی ودیانەت بووە هەرچەندە شارە اشوریەکان ئیستا خاکیشیان نەماوە وەك نەنیواو نمرود کەچی هەولیر کە زور لەمان کوترە لە شوێنی خویدایە « وادیارە شورا سەختەکانی ئەم شارە چاوی هەمو پالاماردەریکی شکاندوە وری نەداوە نزیك کەوتەوە ، ئەوانەی کەلەنقشە وشتی‌کون باس ئەکەن وەیا خاك ئەکولنەوە بوزانینی میژوی کون زور شتی ئاپابیان بەدەست هیناوە لە دموراوپشتی ئەم شارە ، هەندی لەم شتانە ئەتوانین بلین کونەمیژوی ئەگەرێتەوە بو پەیدا بونی ئادەمی لەسەر رووی زەوی •

چەند بیریکی قولی تیدایە لەکوکەوە ماوەتەوە وشك نەبوە وئاوی لی ئەبراوە صلاح‌الدین ئەوقارەمانەی کەشەری‌لەـ صلیبیەکان ، کردوە لەم‌شارە گەورەبوە وچەندین قارمانی‌تر لەم شارەدا لە میژودا هەرکاتی‌توانیویان پەلاماری هەرشونیکی سەختە بدەن وپنجەنە دەست ، بتوانن شارو وولاتی خویشیان لەهەمو هیرشیکی بیگانە بپاریزن • مەغول بەهەمو هیزو جەربەزەیانەوە نەیان توانی ئەم شارەیە خیر بکەن هەرچەند زور لەشارو وولاتانی تریان داگیر کرد وزوریان ویران کردوە ئەم شارە هەتا ئیستا لەسەر پایتەختی کولکەی کردەگەی دانیشتوە ودانیشتوانی هەرکاتی بی‌ترس لەهەزارەها پشتەوە هەتا ئەمرو •• » •

لەنوسینی ئەم روژهەلات ناسە أوروپیە دەرئەکەوی کە شاری هەولیر وولاتی ئاوادارانی میژدوزور ، قارەمانی پی گەیاندوە ـ میژوی هیندە کونە

زور نازانن وچەند کەسێك لەو قارەمانانەی کەشایانی شانازای بون لەهەردەمیلکدا ناوئەبەین وەك « خلیفە صلاح الدین ایوبی ، وشای کورد مظفرالدین ، ونیری کوردستان محمدپاشای رەواندوزی وزور کەسانیتر »٠

١٤ ــ (نیبور) داخاریکی کە اصلا المانیە

لە چەرخی هەژدەهەمی پاش میلاد کوردستان گەراوە لەبابەت هەولیرەوە نوسیویە « ئەمشارە اربل کەلەکونتدا بە اربیلا ناوی هاتوە وشەریکی داروە اسکندر لە نزیکیەوە بەرپابوە ٠ لەم وولاتە زور حکمداریەتی بچوك پیك هاتوە لەدەوری اسلامیدا یەکی لەشاکانی دەستەلاتی بەسەردابوە تا ئەگاتە تەوریز ٠ وادیارە ئەمشارە زور گەورە بوە بەلام ئیستا بیجگە قەلاکەوە هیچی نری نەماوە ئەم قەلایە چواردەوری زورسەخت وقایمە قەلا لەسەر گردیکی گەورە دروست بوە وشاری هەولیر کون لە دەوراوپشتی بوە ئیستا چەند مالیکی کەم لە دەوری قەلا بلاو بوەتەوە ٠ لە ناو زەوی کشتوکالدا نیشانەی اساری کون وروخاوە ومزگەوتەکەی تائیستا ماوە وئەم مزگەوت ومنارەیە لە دەوری مظفرالدین دروست بووە ٠ کشتوکالی هەولیر ئاوی زی وچ وگە ئاخواتەوە وخەلکی زور گەنم ئەچینی ئەمەش لەسەرباراناو بون ونەبونی ئەوەستی ٠٠» ٠

١٥ ــ جیمس باکنك هام کە لە عراق لە سال ١٨٣٦

هەلسوراوە دەربارەی شاری هەولیر ئەلی لە التون کوپریە پاش دە فرسخ گەیشتینە اربل ئەم شارە لەناو دەشتیکی مەزنا کە کشتوکالیکی زوری لی

ئەکری ، ئەم شارە بە شوینکی سەخت بە رامبەر بە دوژمن پاشاکانی بغداد حسابی ئەکەن • قەلایەکی تیدایە ، زور شتی لی دروست ئەکری وەك بەرگی کەتان وەلوکە لەدەشتەکەیا روباریکی گەورە تیئەپەری ، هەندی لەخەلکی ئەم شارە کوچەرن لەشوینی بوشوینی ئامەشو ئەکەن •

لە شوینکیتر لە باسی کەیا ئەلی « هەولیر دوهەم شارە لەسەروی عراق پاشی موصل ، دانیشتوانی شارەکە ژمارەیان لە دەهەزار زیاترە • دوو مزگەوتی مەزنی تیدایە لە گەل بازاریکی گەورە وچەند جادەیەك ، خەلکی شارەکە لەجلوبەرگا پوشتەن وچەندین بنای ریکوپیکی تیدایە •

قەلاکەی هەولیر زور ئەشبهیتە قەلای حلب بەلام لەقلای حلب گەورەترە وادیارە ئەوقەلایە وەختی خوی دەست رژە • بەشیك لەخەلکی شار لەناو قەلا دائەژین وبەشیکەی لە خوار قەلا •

هەمو جغرافیەکان پیی ئەلین اربیل ئیستا هەر لە شوین خویەتی کەوەختی بە اربلا ناوئەبرا •

لە دیباجەی کتیبەکەیدا لە شونیك ئەلی ، لە نزیك هەولیر دوو پارچە تستی کون دوزراوەتەوە کە وەك گویزیك ورەنك ریشەی وەك توشەبوە •

١٦ ـ مستر زبیج کە لە سالی ١٩٢٠

کە کوردستانا گەراوە لە بابەت هەولیرەوە هەندی شتی ووتوە وزور جار ناوی هیناوە لیرە چەند شتیك لە باسەکەی وەرئەگرین کەدەستی پیئەکا

له سەفەرەکەما گەیشتنە هەلەجە وەبسنانە لەوی‌وە دی قوشپتە کە هی عشیرەتی دزی‌یەوە کە نزیکی هەولیر بومەوە دیمەنی شارەکەم بەم چەشنە دی «قەلا بەرزەکەی لە پشتوە شاخی بەرز بەرەنگیکی جوان ودیمەنیکی رەنگین دەرئەکەوی • لە نزیکی شار لای کاریزی حاجی قاسم اغا خیتوەتمان هەلدا•

پاشی روژی‌کە داخلی شار بوم چوینە سەیری منارە کونەکە کەوەك خوی‌ماوە بەرزی ئەم منارەیە ١٢١ پی‌یە وپانی ٢١ پی‌یە بەلام مزگەوتەکە روخاوە وزور خانوی ویرانە لەدەورشتی •

خەلك وشورای شار هەرچەند خراپ بوە بە لام نیشانەی بەتەواوی ئەبنیری •

لەباسەکەیدا ئەلی « گەلیك لەخەلکی هەولیر دەورمان دام ولە قسەیان نەگەیشتم بەلام هیچیکی وانزیکم نەکەوتن کەپیم ناخوشبی منیش بەرویەکی خوشەوە لی‌یان ورد ئەبومەوە لەم شارەدا غەریب بوم بەلام خوم بەئەمین دەزانی بەبی نوبەچی وەپەسەوان • سەیری قەلای هەولیرم کرد کەسەدو پەنجا پی‌ی لەخاکەوە بەرزە وپانی نزیکی چوار سەد یاردە ومن وا تی گەم کە قەلا لە زەمانی کوندا لە مەش بەرزتر بوە • ولە خەلك زانیم کە لە ژیر قەلا چەند ژیر زەمینی تیدایە •

لە دەشتی هەولیر کەرویشك ومامز بەزوری پەیدا ئەبی هەروەها راوکەران بە باز راو ئەکەن وئەینیرن بو شوینەکانی کەی کوردستان•

١٧ ـ نوسەری ئنگلیزی مستر جیمس ویلی فریزد

کە لە کوردستانا گەراوە لە سالی ١٨٣٤ لە زور شوینی باسی هەولیر ئەکا وله نوسینەکەی دەر ئەکەوی لە کاتیکا میرانی سوران حکمداری کوردستان هاتوەتە کوردستان • وباسی تیبەتی خەلکی هەولیر ئەکا ئەلی ئەمانە زوبو تورە ئەبن وکوردەواری ئـەم ناوچەیە خودخـا فیری شـەرن ولەلانکە وە دەست بخیربونی شەرئەکەن وهیچ تاسودەیان نایەت ئەگـەر شەرنەکەن ومن زور گەنجم دی کە دوازدە وپازدە سالیش تەمەنیان کـەمتربو برندار بون چونکە لە چەند شەرێکدا بەشدار بوبون شەر ئەکەن بەتفەنك وبە چەپوکی دەست دانە خەنجەر ئەم کارەیان بەراستەقینەیە • ئەلی « ئەم شـارە تورکەکان هیچ کاتی نەیان توانیوە بیگرن • چونکی شاخەکانی ئەم وولاتە زور سـەختە وخوی بەتەبیعی خەتیکی پارێزە بەرامبـەر بەهەمو بیگانەیك کەبیەوی ئەم وولاتە داگیربکا • لەم وولاتە دزیوجەردەنیە بوخوت شـەو دەرگا والا کە وەترسی • چونکی حکمدارانی کوردی ئـەم وولاتە پیشی خراپە یان گرتوە .. » •

زور نوسەری تر دەربارەی ئەم شاریان نوسیوە ئەم نوسەرانە گەلیکیان ئەوروپاین ئیمـە لەم نوسـراوە نوسینی چەند کەس لـە مانـە و چـەنـد نوسەری میژوی ئیسلام کەچیان دەربارەی هەولیر نوسیوەتەوە ئەم زانستانە پاش ئەوەی لە عەرەبیەوە کردومانە کوردی لیرەدا بو خوێندوارن پیش کەشی ئەکەین •

وباش ئەم بەندە لەچـەند بەنـدی تر باس چەنـد نوسـەری بەناو بانکی عیراق کە بەعربی هەریکە شتیکی دەربارەی ئەمشارە نوسیتەوە •

بو تان ئەگرنەوە گەلی‌لە نوسەرانی میژوی عرب وەیادمرباوەی شارەکن کەنوسیویانە وەیالە نامەکانی جغرافیا ناوی‌و باسی هەولیر هاتوە • هەرچی پیمان کرا لەو نوسراوانە لیرە بە کورتی لە پاشی گورینی لیرەدا لی‌ی دواوین•

تەبیعی زور نوسەری تریش هەیە لەم بابەتەوەهەلکولینکی تەواوی هەیە ولەم بەشەدا باسی نەکراوە چونکی لە تواناى خومان هەرچیمان بەرچاو کەوتبی تەنا لەم نوسینەدا نوسراوە، ئینجا یەك دوای یەك لیرەدا هەرچی لەو نوسراوانە هاتبی باسی ئەکەین •

١٨ ـ ماموستا عبدالرزاق الحسنی

لە نوسراوی « تاریخ البلدان العراقیە » باسی هەولیر ئەکا کە ئەلی لە زور سەرچاوە وکتیب ونوسراوی تر وەری گرتوە • دەربارەی میژوی کونی هەولیر ئەلی « ئەم شارە بە اربل ناوبراوە وبە اربائیلوش ناوی هاتوە و لە اساری میژوی اشوری ناوی‌هاتوە کە شاریکی پیروز وجیگای خواعەشتار بوە » « ئەم شارە لە زور شارە کونەکانی تر گرنك تر بوە وریگای کاروانی نیوان وولات ودەولەتان بوە • وسەرە ریگای بازرگانوگەشت کەران (رحالە) بوە » •

ئەم شارە لە گەل چەرخی زەمانە زور شەری دیوە وەك شەری تەتەر وشەری دارا واسکندر وکاتی‌حاکمیەتی مظفرالدین لە کوردستانا تەتەرەکان نەیان توانیوە هەولیر بگرن ، لەم نوسراوە ولیرە بە شاری هەولیر کون وتازە

ماموستا عبدالرزاق باسی کردوه ئیمه لیرەدا تەنها ئـەوەی باسی میژوی یه ئه نیوسینه‌وه •

ماموستا ئه‌لی خه‌لکی هه‌ولیر کوردن وله‌ســـه‌ر رەوشــت وزبــانی کونی کورد ماون وله نزیکی ئه‌م شاره نزیکه‌ی سی صه‌دو په‌نجا کاریزه بوه وگه‌لی علمان گه‌وره‌ی اسلام له اصلا خه‌لکی ئه‌م شــاره‌ن وه‌ك ابو البرکات که‌ناسراوه به ابن المستوفی وعالم علی عیسی اربلی وابو احمد القاسم الاربلی مناره‌یه‌کی کون له هه‌ولیر ماوه‌ته‌وه ئه‌م‌مناره‌یه ئیرانیه‌کان دروســتیان کردوه « ماموستای به‌ریز لیمان بیوری ئه‌م مناره‌یه له هه‌موکتیبی میژوو نوســراوه که حاکمی هه‌ولیر مظفرالدین دروست کردوه » •

۱۹ ــ ماموستایان طه باقر وفؤاد سفر

له به‌رگی(ه) نوسراوایان «بو وولاته پیش که‌وتوه‌کانی کون» ئه‌لین اربل ناوی زور جار له نوسراوه کونه‌کانی میژودا هاتوه وئه‌توانین بلین ئه‌م شــاره ته‌نها شاریکه له زمانی اشوریان تا ئیستا ماوه وناوی له میژوی سومه‌ریه‌کان که دوو هه‌زار سال بیش عیسایه به « اوربیلیم » ناوبراوه ولــه نوســراوی بابلیه‌کانا به «اربائیلو» ناوی هاتوه ئه‌م شاره له دەوری زور کون (کعبه‌یه‌ك بوه به په‌رستکا وشوینی عه‌شتار) ناسراوه •

له‌قه‌لای هه‌ولیر چه‌ند نوسراوی کون دوزراوه‌ته‌وه له گه‌ل په‌یکه‌ریك « تمثال » له‌میسی زه‌رد دروست کراوه وله سه‌ری نوسراوی « ئه‌شتار» •

سنحاریب ملیکی اشوری له نزیك هه‌ولیر جوگایه‌کی ئــاوی گه‌وره‌ی هه‌لبه‌ستوه له به‌ستوره‌وه و بوهه‌ولیر ئاوی کواستوه‌ته‌وه •

ناوی هەولیر لە شەری دارا واسکندردا هاتوە لە لە سالی ٣٣١ پیش عیسی رویداوە ، هەولیر لە زەمانی فورثی سالی ١٤٨ پیش عیسی هەتا سالی ٢٢٦ پاشی پایەختی دەولەتیکی مەزنەبوە کە (حدیاب) ناوبراوە ئەو دەولەتە مەزنە زور بەهیز بوە وچەندین وولاتی‌دی‌خستوەتە ژیر چنك بیچگە وولاتی هەولیر دەستی بەسەر هەمو مابەین هەولیر ونصیبی • وسنوریکی تری روباری فراتبوە وشەی «حدیاب» لەزمانی ئارامی ئەوتری بە مابەین هەردوو زی •

شاری هەولیر بەینیکی زور سلوقیەکان وفرثی هەردوولا هەولیانداوە داگیری بکەن لەگەل ئەمەدا کوردی ئەم وولاتە سەریان بو هیچ لایەك دانەناوە •

ئەرمەنەکان لە زەمانی پاشایان « تکرانیرە کەم » سالی ٨٣ پیش عیسی ویستویانە هەولیر بگرن بویان نەکراوە •

شاری هەولیر زور شەرو فەرتەنەی تری دیوە رومانیەکان ویستویانە کە حکمی بکەن بەلام قیصری رومانی ـ هدریان ـ ناو ولزی لەم وولاتە هیناوە وپاشی بەینیك امبراتوری رومانی ـ کرکلا ـ پە لاماری خاکی هەولیری داوە ئەمیش هیچی پی نەکراوە لەبەر ئەوە دەستی کرد بە هەلکەندنی گوری مردوەکان کە لەدەرەوەی شاربوە •

لە سالی ٥٠٠ میلادی دیانەتی مسیحی بلاوبوەتەوە وبوەتە ناوچە یەکی دینی بو برایانی عیسای قشەزیخا یەکەم کەسیکە کەنوسراویکی بە زمانی سریانی لە میژوی هەولیر نوسیوەتە ئەم نواسرە لە چەرخی شەش پاشی عیسی‌بوە لەدەوری اسلامدا شاری هەولیر لەحوری قەلا شوراو چەند خەندق وبازاریکی مەزنو چەندین مزگەوتی تیاکراوە •

دوی کونی هەولیر اربیلو واربل بوە وبە زمانی کوردی لە کونیدا بە ناویراوە ئەم وشەیە وردە وردە بوە بە (ئەوەلیرە) ئەم وشەیەش گوراوە بە (هەولیرە) « ئیستا بە کوردی بە هەولیر ناو ئەبری » .
منارەی کونی هەولیر تا ئیستا ماوە لەلایەن شا مظفرالدین دروست کراوە .

لە بابەت ئاساری (شوینەوار) وولاتی هەولیر لە چیای حریر زور بەجی ماوەی کون هەروەها ناوی ئەشکەوتی « شانەدەر » ئەبەمن وئەو ئەشکەوتە چەند سال لەمەوپیش زور شتی تیا دوزرایتەوە . ئەشکەوتی شانەدەر دەرگای پانی ٨٢ پیەو وبالای ٢٦ پیە ولە ناوەوە پانی ١٧٥ پیە وقولی ئیستا نزیکی ١٧٥ پیە وزیاتر ولەم ئەشکەوتە ریگاهەیە بو ئەشکەوتیکی تر تا ئیستا (دایرەی ئاسار) وهیچ کەس نەچوەتە ناو ئەشکەوتی دوهەم .

ئەم پشکنینە لەئەشکەوتی ناو براو دەری ئەخا کە خەلك لەو خاکە پیش دەوری میژو کە « دەوری بەرد ناوئەبری » ژیاوە وا دیارە ئەم ئەشکەوتە هەفتا هەزار سال پیش تربوە (ئاساری مروفی کونی سیتری لە) ئەشکەوتە دوزراوەتەوە وزور شتی عەتیکە کە بەدەست کاری دروست کراوە پاشی هەلکەندن وگەران ودەست هاتوە ودوزرایتەوە .

لەم نوسراوە وادەر ئەکەوی کە خاکی عیراق کونترین خاکە لە سەر رووی زەمین کە مروفی تیا پەیدا بوە وئەو شتانە کەدوزرا تیەوە دیاری ئەخا خەلکی ئەم خاکە لە میژودا هەرپیش کەوتوبون ودیسان لەم میژووە روناکەخا دەرئەکەوی کە وولاتی کورد هەر ئاوەدان بوە .

۲۰ ـ له «دائرة المعارف العراقية» بەرگی یەکەم

دەربارەی هەولیر « شاریکه شایەتی میژویەکی زور کون وبە اربیـل واربیلا ناو براوە وزور جار له کتیب نوسراوە لەگەل شـەری اسکندر ودارا ناوی هاتوە.هەولیر له سالی ۶۰۰هـ ناوبانگی بلاوبوتەوە «وا تی ئەگەم» که مقصـد ئەوەیە وەختی حکمی مظفرالدین . لەوزەمانە داشـاری هـەولیر زور گەورە بوە وهەتـا لـە دەوری مغولی‌کـان شـار وولاتی هەولیر چنـك مغول نەکەوتوە ولەلایەن میرەکوردەکانەوە حکم کراوە . هەروەها ئەم شارە له دەوری عثمانیه کانیشا والیەکان لەسـەر ئـەم وولاتە دەسـتەلاتیکی تەواویان نەبوە هەولیر دانیشتویان ریان نەداوە بەنادرشا له ۱۷۳۲م داگیری بکا وبی بخاتە خاکیەوە .

هەولیر لەنەخشـە کونەکانی بابلی وئاشوریەکان بەنوسینی بزماری بـە أربا أيلو ناوبراوە ولەنەخشـە کونەکانی یرانیان بە اربیلا ناوی هاتوە .

ئەم شارە لە میژوی کوندا جیگای کعبە (ئەشـتـەر) بوە کەلە هەمو لایەکەوە خەلکی بوهاتوە لە چەرخەی دووهەمی پیشت عیسی لە ناوچـەی هەولیر دەولەتیکی سەربەخو بەناوی ئەشکانیان « وادیارە ئەمـانە تایفەیەك بونین لەکوردەواری دەوروپشتی وولاتی‌هەولیر وئەشکانیەکان نەیان هیشتوە بی‌گاتە دەست بخانە کاروباری وولاتیانەوە بەم مەبەستەوە ساسانیەکان کەزور وولاتیـان بەدەست هینـاوە . نەیان توانیوە وولاتی هەولیر ، داگیر بکـەن لـەناو حکمیـدارانی کـونی سـالی ۳۵۸ م کەشـورەتی قووداغ بوە شوینی‌قەلا مەرکزی دەولەت بوە ولە زەمانی ئەم تـا کوردە ئاینی مـسیحی

سلمانلوه وبه سند بوه هەولیر سال ٥٦٣ هـ دەولەتیکی کوردی تیا بوه کـه لەلایەن زین‌الدین علی کچکەوه دامەزراوه وپایتەختی شلزمەی‌دایە بوه‌لەناو دارانی ئەم بنه مالیه سلطان مظفرالدین کـــەزاوای قـــارەمان ســـلطان صلاح‌الدین بوه •

لەبابەت شوینه کونه‌کانی هەولیر ، منارەیەکی زور کون وقەلایەکی کونتر، وادیاره ئەم قەلایه زورسەخت بوه بەرامبەر هەمو بە لاماردانیك دوودەرگای بوه هەرکات ئەم دەرگانه داخراوه کەسە نەی ئەتوانی بگاته نزیکی •

٢١ ـ ماموستایان « محمد هادي دفتر وعبدالله حسن »

له نوسراویان «عراقی‌سەرو دابر به هەولیر ئەلین » ئەم لیوایه له میژوی کوندا زور باس‌کراوه وله خـاکی ئەم ناوچه شەری فارســەکان ومادیەکان « کوردەکان » چەند جار روی‌داوه وهەروەها له نزیك ئەم شاره شەری دارا واسکندر به هەمو هیزو بەرپـابوه وزور شــــەرو ئاشـــوبی تـر له مابین هولاکو وتیمور لنك واسلامەکارندا • وولاتی هەولیر بـــه نـــاوی شــــاره گەورەکەی هەولیر (اربیل) نــاو ئەبری وئەلین ناوی کونی « اربائیل بوه » لەم شارەدا قەلایەکی زور کون هەیه وکەس نازانی ئەم شــاره چـــەوەختی دروست کراوه وبنیانی کێیه زور میژو نوسان ئەلین ئەم شـــاره له نینویو بابل کونتره » •

٢٢ ـ له نوسراوی « دليل الجغرافي العراقي » نوسینی دکتور احمد سوسة

لاپەره ٣٧ دەربارەی شـــاری هەولیر هاتوه « له شــــارانی به ناوبانگی عراقه وله کونەوه هەتا ئیستا هەر لەموجوده پێی ئەوترا بـــه نوســـینی بابلی

واشوری به (اربه‌ئیلو) وبه نوسیی فارسی‌کون به (اربیره) نـاو ئه‌برا ئه‌م شوینی ــ شاری هه‌ولیر ته‌نها شاریکه له کونترین شاره‌کان که هه‌تا ئیــستا به‌دروستی ماوه‌ته‌وه وئه‌م شــاره له‌زه‌مانی کون زور به شاریکی به ناوبانك ئه‌ژمیرا چونکی له ناوچه‌ی چه‌ند ریگا کاروانی هه‌لــکه‌وتون له‌بــه‌ر ئه‌مــه بازرگانی وتجارتی هه‌مو لایه‌ك له‌م شاره‌وه تی‌ئه‌په‌ری ودووباره ئه‌م شــاره به شاریکی به نرخ ئه‌ژمیرا له‌به‌ر ئه‌وه‌ی چه‌ند جیگای ئاینی وعباده‌تی کونی تیابو » ٠

هه‌لکه‌وتنی شــــاره‌که لــه ناوچــه‌ی وولاتیکی کــــه‌ورده‌دا بو زور شه‌ری مه‌زن وگه‌رم له ئه‌م شــاره له میژوی کون روی داوه وله‌م شــه‌ره به‌ناو بانگانه شه‌ری اسکنده‌ری گه‌وره‌و وداریای پاشای فارس لــه ســالی ۳۹۱پیش عیسی ٠ شاری هه‌ولیر هه‌ر له‌کونه‌وه به دوو به‌شی هه‌لــکه‌وتوه بــه شیکیان له‌ســه‌ر قه‌لابوه که ئه‌وقه‌لایه‌ش وه‌ختی خوی له ســه‌ر گردیکی به رزو به‌رینی دروست کراوه وپارچه‌ی دووهه‌می شــاره‌که له خواره‌وه بوه واتــه‌ده‌وراوپشــتی قــه‌لا خــانو وبــازار ومزگــه‌وت لــه قــه‌لاوه ودامینی قــه‌لا ولــه خواره‌وه‌ی قــه‌لاکونه‌ی هــه‌ولیر ۳۵ م لــه خواره‌وه بــه‌رزی ولــه ژیــره‌وه بو قــه‌لا لــه کونــدا دوو راوری بــوه بو ســه‌رکه‌وتن وله ده‌رگای الای هه‌ر ریگایه‌کیان چونه نیو قه‌لا ٠ له ســه‌ر ده‌رگای گه‌وره شــوینکی به‌رز نیداکراوه وه‌ك برجیکی به‌رز ئه‌مه شی بو ته ماشای ئه‌و لاو ئه‌ولای قه‌لات بوه له‌کاتی شه‌رو ته‌نگان دا ٠زور جار ئــه‌م برجه به کار هاتوه هه‌ر وه‌ختی ده‌وراوپشتی شاره‌که له‌ترف دوژمنه‌وه گیرابی هه‌ولیر هه‌شتاو نو کیلومتر له کرکوك دوره وه‌له هه‌ولیر بو شــاری موصــل نه‌ود وپینج کیلومتره ٠

مام وستای بەرێز هەروەها لە نوسراوەکەی ئەلی هاوینە هەوارەکانی ولاتی هەولیر حاجی هومران وشـقلاوه ـ وصـلاح‌الدین ـ ولـەم رووەوە وزورشتی تر باس ئەکا .

وئەلی لەشوینە کونەکانی هەولیر کە بەهەواری کون ئەژمیری «جوگەی سحارب» شوین ئاواری لای گوندی مورتکەیە وەلەوی‌وە (٢٠) کیلومتر جوگەلەیك خراوە تا گەیشتوتە هەولیر .

ولە سەرو چاوەی ئەی لەشوینی هەلگرتنی ئاو نقشە یەکی مـعماری هەیە کە ئەم باسە روون ئەکاتەوە ولەبەجی ماوەی زورکون (اثـار) کـە ئەگرنەوە چەرخی بەرد (پیش میژو) ئەمەش ئەشـکەوتی شانەدەرە زور نوسەری عەربی وەنوسرانی تر دەربارەی میژوی هەولیر باریان کردوە بەلام زوریان تەنها باس چەند دورە ویا چەرخیك یان کردوە وزوریان باسیان لەو کاتە کردوە کە هاتونە هەولیر ئەو هەولیر لەکاتی ژیانی خویـان چلون بووە . لەبەرئەوە زانیت هەرچەند زورە دەباری هەولیر بەلام بچر بچرە هەر نوسەریك باسەکەی و هەفدە شتە وبو کاتیکە .

٢٢ ـ مام وەسـتای

گەورە خوای لی خوش بو (سید حسین حزنی موکریانی) وائەزانم تەنها نوسەریك کوردە کە بەزبانی کوردی گەلی زانستی دەربارەی میـژو و کومەلایتی شار وولاتی هەولیری پیش سالی ١٩٥٠ نوسیوە لەم نوسراوانەی (ئاوریك بو پاشەوە) ولە کاتی خوی لەهەولیر چاپ کراوە لەم پرتوکە باس شاری هەولیر وقەلای ئەکات ولەم نوسراوەی باس‌حکمدارانی هەولیر ئەکات

وەك میر علی کچکە ــ ومیر زین الدین ــ وشاهی گەورەی هەولیر ســـلطان مظفر الدین ــ دربارەی کاتی حکمداری سلطانی ناوبراو گەلی باس پیش کەوتنی هەولیر وباس ئەم دەستگاهانەی وەك قوتابیخانە نەخوش خانەــ میوانخانەــ دیوەخانە وزور کردوەی تری ئەم سلطانە ئەکات .

ودەربارەی حکمدارانی سوران کەجار بەجار پایەتەختیان رواندوز بووە وە یا حریر وجاروباش بوە هەولیر پایەتەختی دوهەم بووە .

ومام وستای بەریز سید حزنی زور نوســراوی تــری چــاپکراوە لەبابت ژیان ومیژوی کورد وبەکەم کەسە کەچاپخـانەی (زاری کرمـانجی) لەهەولیر دامەزراندوە ومروژنامە وەگوفاری کوردی لەهەولیر دەرکردوە .

هەروەك باس کرا نوسەری تر ونوسراوی تر زورن کە لە میژوی ئەم ولاتە دولون ئینمەلەمە زیاتر بە پیوست مان نە دی دریژە بەم وتارە بدری .

* * *

نوسەر

نوسەر هادی رشید چاوشلی لە بنە مالیکی کونی کوردی هەولیرە بابیرە گەورەی بە صالح سور ناو دراووە وە تیرەی ئەم بنەمالە لە کاتی دولەتی عثمانلی بە چاوشلی ناو بانگیان دراوە •

وە لەسالی ١٩٢٠ لە هەولیر بوە وە لە سالی ١٩٤٣م لە کلیەی یاسای (حقوق) دەرچووە ولە سالی ١٩٤٤ کلیەی عسکری تەواو کردوە ـ یکەم کاری لە دولت چەندمانگ بە ملازم ماوە انجا لە مایس ١٩٤٥ بوتە مدیری ازیان (لە ئلادی سلیمانی بە مدیرە سور ناو بانگی بلاوبوتەوە) •

وەلەزور جیگای سلیمانی وهەولیر وەکرکوك فەرمانی دەولتی بە مدیری وقائمقامی وەسەروك بلدیە شارستانی دیوە ـ دوا وەظیفەی (وەکالتی وزیری ناوخوی بوە لەبغدا) •

وچەند سال بە پارێزگای کاری کردوە ئیستە بە کشتوکال لە هەولیر خەریکە •

وەلەزور کومەلی زانستی کاری کردوە وماوەیکی زور لە چەند کوڤار وروژنامە بەکوردی وعەربی نوسینی بەردوام بوە وماوەی چوارسال سەروکی دەستەنوسەرانی گوڤاری وزارتی ناوخو بوە لەکاتیخوی تا ئیستە ٢٥ نوسراوی لە چاپ دراوە •

ڕستەی بەشەکانی نوسراو

١ ــ بەشی یەکەم — هەولێر لەگەڵ کاروانەی ئەملك

٢ ــ بەشی دوهەم — دیمەنی کۆنی شاری هەولێر

٣ ــ بەشی سێیەم — ژیان و کۆمەلایاتی

٤ ــ بەشی چوارەم — سەرگزشتەی گاومدانی وەگابوری

٥ ــ بەشی پێنجەم — کشتوکاڵ بەشێوەی کۆن

٦ ــ بەشی شەشەم — گاهەنگ وەرابواردن

٧ ــ بەشی حەوتەم — چەند لاپەرەك لە نوسینی چەند نوسەر دەربارەی هەولێر

٨ ــ نوسەر

* * *

منتدى اقرأ الثقافي

www.iqra.ahlamontada.com